

Izvorni naučni rad

821.163.4.09-31 Krleža M.

821.133.1.09-31 Sartr Ž. P.

Filip KRAJINA (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku

fkrajina74@gmail.com

ESTETSKO-ONTOLOŠKA POVEZANOST IZMEĐU ROMANA *POVRATAK FILIPA LATINOVICZA* MIROSLAVA KRLEŽE I *MUČNINA* JEAN-PAULA SARTREA

U ovom radu razmatra se estetsko-ontološki odnos Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova romana *Mučnina*. Estetsko-ontološka povezanost Krležina i Sartreova romana temelji se na osjetilnoj komunikaciji glavnih likova sa svijetom u trenutku njihove otuđenosti od svijeta i prihvatanju svoje kontingentnosti te opiranju nametnutim misaonim obrascima u samoodređenju vlastitosti.

Ključne riječi: *egzistencijalizam, estetika, filozofski roman, Jean-Paul Sartre, Miroslav Krleža, Mučnina, ontologija, Povratak Filipa Latinovicza, psihoanaliza, Sigmund Freud*

1. Uvod

U komparaciji romanesknih ostvarenja Miroslava Krleže i Jean-Paula Sartrea dosadašnji su istraživači zaključili da Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* (1932) i Sartreova *Mučnina* (1938) koreliraju na književnoteorijskoj i filozofskoj razini.¹ U ovom radu razmatraju se estetsko-ontološki zajednički elementi navedenih romana u pristupu filozofskim problemima, modusima promišljanja glavnih likova i njihovu spoznajnom odnošenju prema svijetu i sebi u odnosu na svoju prošlost. Protagonist Krležina i Sartreova romana

¹ O povezanosti Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova romana *Mučnina* pisali su: Matej Mužina, „Krležin konfesionalni roman“, *Književna smotra* 2/3, Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1970, str. 25–37. Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatica* 2/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229. Vladimir Biti, „Krleža i evropski roman“, *Književna smotra* 54/55, Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1984, str. 63–82. Višnja Sepčić, „Krležin simbolički roman (Uz „*Povratak Filipa Latinovicza*“)“, *Croatica* 10/13–14, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1979, str. 33–69.

detaljno analizira i misaono secira događaje iz prošlosti i njihove reperkusije u odnosu na sadašnjost te pokušava dokučiti tko sam *ja* spram tog svijeta u kojem egzistiram.

Iz stilističke perspektive, *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* bliski su u realizaciji jezične građe u književni tekst. Sintaktička struktura iskrivljena je u usporedbi sa standardnom, rečenice su značenjski polimorfne i nejasne, a misli likova fragmentirane. Struktura tih romana jezično je satkana na način monološkog i dijaloškog iskazivanja subjektive svijesti kako bi se prodrlo u najskrovitije razine svijesti gdje logičko raščlanjenje simplicističkog pojmovnog vida nije moguće. Estetsko u romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* nije samo stilistički aspekt koji bi se odnosio na poetiku i stil pisanja što također odražava i uvjetuje ontološko određenje romanesknog svijeta, već estetsko u spomenutim romanima u prvom redu ima ontološko značenje i odnosi se na spoznaju.

Glavni je cilj rada eksplicirati tezu o estetsko-ontološkoj povezanosti Krležina i Sartreova romana koja se temelji na osjetilnoj komunikaciji glavnih likova sa svijetom. Filip Latinovicz i Antoine Roquentin dezintegrirani su od svijeta. Oni propituju mogućnost smisla egzistencije i dolaze do spoznaje o čovjekovoj kontingentnosti. U opiranju od osjećaja nenužnosti svog bića u svijetu, Filip i Roquentin ne pristaju na podređenu realizaciju modusa svoje egzistencije u odnosu na nametnute obrasce prevladavajućeg narativa.

U Krležinu romanu dominira pesimistički subjektivizam u simbolici intimnih snoviđenja, fantazija i maštarija o viđenju uobičajene i normirane ljepote kao estetike ružnog. Filipove slikarske predodžbe većinom su naturalistički opisi ružnog te je, prema Viktoru Žmegaču: „umjetnost po tom shvaćanju oblik borbe protiv obrazaca, pogotovo protiv estetskih stereotipa. Pogled na bijedu i bolesnike su motivi koji vraćaju u svijet činjenicu da je umjetnost u prvom redu poseban oblik komunikacije za zbiljom“.² Filip i Roquentin stoje u konfliktu sa stereotipnim i normiranim obrascima mišljenja koji su formirani mitom, odnosno, određenim socijalnim narativom vezanim uz pripadnost nekoj zajednici.³

² Viktor Žmegač, *Krležini europski obzori: djelo u komparativnom kontekstu*, Znanje, Zagreb, 2001, str. 119.

³ Jean-François Lyotard, *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*, prevela Tatiana Tadić, Ibis grafika, Zagreb, 2005, str. 31. Prema Lyotardu „priče prenose grupu pragmatičnih pravila koja čine društvenu vezu“. Nekada se znanje prenosilo naracijski. To se odvijalo pripovijedanjem, prenošenjem priča i mitova kako bi se preživjelo. U tom naracijskom znanju pojedinac je imao sva znanja o svakodnevi što je bilo nužno za njegovu ulogu u određenoj zajednici, a time i za stabilnost subjektiva identiteta. Osim potrebe za znanjem o tehničkom umijećem, pripovijedanje je zadovoljavalo i duhovne potrebe pojedinca. Dakle, subjekt je imao jasno određeno mjesto u svijetu sve dok nije došla naracijska kriza pojavom pozitivizma, scijentizma i u konačnici naglog i ubrzanog razvitka prirodnih znanosti. Tada je

Estetsko-ontološka poveznica između Filipa i Roquentina nalazi se u jezičnoj (ne)moći likova u pokušajima pronicanja i iskazivanja nepronicijljive i neiskazive biti čovjekove egzistencije. Iz zaprimanja osjetilnih opažaja proizlazi sumnja u vlastitu svijest i propitivanje spoznaje o sebi u odnosu na svoju prošlost koja nikada ne može biti rekonstruirana kakvom se zapravo zbila, nego je subjekt, s obzirom na samoodređenje svoje biti, uvijek iznova konstruirati iz sadašnjosti. Na taj način Filip i Roquentin uspostavljanju svoj bitak bića kao bitak-za-sebe u odnosu na *ustroj* svijeta kao bitka-po-sebi te je iz tog razloga riječ o estetsko-ontološkoj povezanosti, zato što iz subjektive percepcije osjetilnih podataka iz svijeta proizlazi pitanje o ljudskoj egzistenciji.

2. Estetsko-ontološka povezanost Krležina i Sartreova romana

Krucijalna ontološko-strukturna razlika između Krležina i Sartreova romana je ta što se Krleža poslužio psihološkim stanjima lika za uvođenje metafizičkih problema u skladu s frejdovskim metapsihološkim stajalištem,⁴ dok

ono teorijsko i spekulativno stigmatizirano kao manje vrijedno nasuprot empirijskog, ali je pojedinac ostao bez narativnog znanja zajednice kojoj je pripadao i preko koje je njegov identitet utvrđen te je postao bezlični dio mase. Nakon avangardnog pjesništva Charlesa Baudelairea koje možemo sagledati kao poetičku i estetsku polemiku protiv normiranih književnih i spoznajnih stereotipa, konfesionalni roman predstavlja iskorak misleće individue iz determiniranog globalnog narativa u monološko-asocijativnom obliku iskazivanja oluje ideja pojedinačne svijesti.

⁴ Vidi Patricia Kitcher i Kathleen V. Wilkes, „What Is Freud’s Metapsychology?“, *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* 62, Oxford University Press on behalf of The Aristotelian Society, Oxford, 1988, str. 101–115, 117–137, na str. 101–103. Patricia Kitcher tvrdi da postoji eksplicitna analogija između metapsihologije i metafizike. Unatoč tome što je cijela Freudova metapsihologija spekulativna struktura, kaže da Freud nije metafizičar, nego da je metapsihologija interdisciplinarna te da je Freudov pristup kognitivnim znanostima s namjerom interdisciplinaran. Na str. 106 Kitcher navodi da je, prema Freudu, podrijetlo anksiozne neuroze seksualno, ali ne potječe iz seksualnih ideja i nema psihički mehanizam, što vidimo i u liku Filipa Latinovicza. U Krležinu romanu taj se psihički mehanizam i ne rastvara seksualnošću, iako je seksualni kompleks u korijenu Filipove neuroze, nego evokacijom nesvjesnih struktura proustovskom pripovjednom tehnikom dovođenja sjećanja iz prošlosti u sadašnjost i njihovom međusobnom ispreplitanju i sjedinjavanju. Na str. 106–107 Kitcher kaže da se u Freudovom sistemu seksualnost odnosi na dinamički pristup koji je klinički ponajviše vezan za metapsihologiju, iako se Freudov dinamički pristup odnosi na biološke determinante, a metapsihologija na spekulativno i teorijsko. Znači da seksualnost u Freudovoj psihoanalizi ima metafizičke konotacije, što opravdava govor o odnosu metafizičkog i psihoanalitičkog u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza*. Na str. 109. Kitcher tvrdi da je poprilično jasno da Freud u topografskoj podjeli uma dekomponira um u njegove nakupine funkcionalnih jedinica i time uključuje očiti kaos mentalnog života pokušavajući odrediti jesu li neke od operacija izvršene u raznim procesima dovoljno istovjetne kako bi se svrsishodno dodijelile identifikacijskim funkcionalnim jedinica-

Sartre psihološki karakter mučnine odbacuje još na početku romana te joj pridaje fenomenološko-ontološki status. U listiću bez nadnevka Roquentin gotovo kao u sažetku znanstvenog rada, nagovještava o čemu će raspravljati u ostatku romana.⁵ On strogo pojmovno u fenomenološko znanstvenoj formi zapisuje promjene koje osjeti na sebi, u sebi i oko sebe u odnosu spram sebe, i kaže kako bi tu čudnu promjenu, čija se bit očito ne može jezikom artikulirati, trebalo pomno istražiti.

„Le mieux serait d’écrire les evenements au jour le jour. Tenir un journal pour y voir clair. Ne pas laisser échapper les nuances, les petits faits, meme s’ils n’ont l’air de rien, et surtout les classer. Il faut dire comment je vois cette table, la rue, les gens, mon paquet de tabac, puisque c’est cela qui a change. Il faut determiner exactement l’étendue et la nature de ce changement“.⁶

ma. Tako da, nesvjesno je za Freuda sistem raspršenih funkcionalnih jedinica koje tvore identifikacijska obilježja subjekta. Vidi Simon Boag, *Metapsychology and the Foundations of Psychoanalysis: Attachment, Neuropsychology and Integration*, Routledge, London i New York, 2016, str. 17–38. U poglavlju „Metafizika metapsihologije“, gdje raspravlja o povezanosti metafizike i metapsihologije u Freuda, Simon Boag tvrdi da je psihoanaliza fundamentalno metafizičke naravi, a pod tim se referira na Kantovo shvaćanje metafizike, zato što se i metafizika i psihoanaliza bave onom realnosti koja se može naći u iskustvu. Stoga je Freudova metapsihologija svojevrsna filozofija uma. Prema ovome, zaključio bih da samosvjesnom subjektu, kojeg su utemeljili Descartes i Kant, Freud pridaje metapsihološka obilježja što se odnosi na njegov znanstveni pokušaj preobrazbe metafizike u metapsihologiju. Metafizika nije ponudila rješenja na psihičkoj razini pojedinačne svijesti subjekta shvaćenog kao samosvjesnog i introspektivnog, jer se svijest subjekta nije problematizirala u odnosu na njegovu mentalnu prošlost, a prema Freudu nerazriješeni psihički kompleksi iz djetinjstva nužno onemogućuju uvid u vlastitost. Bitnija obilježja koja povezuju metafiziku i metapsihologiju su spekulacija, pojmovna neproturječnost i nemogućnost empirijske provjere. Stoga, iz filozofijske terminologije za metapsihologiju može se ustvrditi da istražuje o biti čovjekova bitka bića u odnosu na njegove psihičke procese u relaciji s kompleksima iz prošlosti. Na taj se način u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza* s metapsihološke pozicije tematiziraju egzistencijalna stanja lika i metafizički problemi.

⁵ Čini se da je moguće povezati početak Sartreova romana *Mučnina* s Husserlovim zahtjevom za filozofijom kao strogom znanošću. Mislim da nije autorski nemotivirano što Antoine Roquentin u listiću bez nadnevka, hineći znanstvenost, pokušava fenomenološki objektivno iznijeti ontološku problematiku intuitivnog iskustva egzistencije iz čiste svijesti. Vidi: Edmund Husserl, „Filozofija kao stroga znanost“, u: Edmund Husserl, *Filozofija kao stroga znanost i druge rasprave*, preveo i pogovor napisao Ante Pažanin, Naklada Ljevak, Zagreb, 2003, str. 8–68, str. 66–67. Husserl zaključuje da bit filozofije izvire iz intuicije i smatra da se u tadašnjem vremenu trebalo spoznati da se s filozofskom intuicijom, odnosno, s fenomenološkim zahvaćanjem biti otvara put filozofskim spoznajama bez ikakve potrebe za matematizacijom i dokazivanjem kako bi se došlo do strogih i znanstvenih filozofskim spoznaja. Sartreov roman *Mučnina* i započinje s intuitivnim spoznajama glavnog lika koji onda odlučuje fenomenološki pristupiti i strogo znanstveno suočiti se s problemima koje nameće čista svijest.

⁶ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 11. [Vidi Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 7.]

Roquentinovom formalnom fenomenološko-ontološkom pristupu problemu egzistencije Krležin se lik razlikuje. U Krležinu romanu problematizacija fenomena egzistencije nije formalni znanstveni pokušaj zahvaćanja biti, nego automatizam prividno nesuvislih i neuređenih misli iz podsvijesti koje u svojoj nesvjesnoj jezičnoj strukturi zameću uzrok Filipove metafizičke tjeskobe. Njegov uvid u problem egzistencije također se, uvjetno rečeno jer Krleža nikada nije objelodanio filozofski sistem, može protumačiti fenomenološko-ontološki unutar fikcije sa psihoanalitičkom strukturom,⁷ samo što Filipovo opsesivno bavljenje samospoznajom nije potaknuto znalačkim nagonom kao u Roquentina, nego neurastenijom. Potisnute traume iz djetinjstva Filip izražava u fenomenološkom slikarskom diskursu, jer je za njega umjetnost iskazna kompenzacija misaonog kaosa svijesti i „zaumnog jezika“ podsvijesti pred čijom je biti konvencionalizirani jezični sustav nerazumljiv i neupotrebljiv.

U najvećem dijelu romana *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* pripovjedači daju naznake da su protagonisti najmanje subjekti, a ponajviše promatrači, odnosno filozofi, zahvaćanjem zbilje fenomenološkom introspekcijom doživljaja svijesti. U Krležinu romanu proustovska pripovjedna koncepcija prevladava u prvom dijelu romana, sve do pojave Kyrialesa. Za razliku od Roquentina koji je kroz cijeli roman pasivni promatrač uz tračak indiferentnog dijalogiziranja, u drugom dijelu Krležina romana dominiraju dijaloška poglavlja u kojima Filip postaje proaktivni subjekt otvarajući dramsku napetost u sukobu s naturalističkim psihopatološkim ličnostima romana: Bobočkom, Kyrialesom, Baločanskim i svojom majkom te je dijalog došao na vidjelo kao primarno filozofsko oruđe u rastvaranju biti Filipovih psihičkih trauma. Primjerice, u Krležinu romanu *Na rubu pameti* (1938)⁸ problemska situacija i

⁷ Vidi Peter A. Bertocci, „Existential Phenomenology and Psychoanalysis“, *The Review of Metaphysics* 18/4, Američko katoličko Sveučilište, Philosophy Education Society Inc., Washington, 1965, str. 690–710, str. Peter Bertocci Fenomenološko-ontološki element fiktivno je iskazan u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* te je konstruiran estetskim problemima unutar psihološkog konteksta. Estetski problemi poput samospoznaje sebe u svojoj biti zapravo su egzistencijalni problemi. Time se, u odnosu na čovjekov specifični i osebujni modus postojanja u svijetu, fikcijom iskazuju egzistencijalno antropološke značajke.

⁸ Krležin roman *Na rubu pameti* žanrovski je poglavito satiričkog određenja, iako sadrži egzistencijalističke elemente pa ima predispozicije da se uspoređi s *Povratkom Filipa Latinovicza* i sa Sartreovom *Mučninom*. Egzistencijalistička poveznica koja vezuje ta tri romana je tematska i leži u problematizaciji identiteta i individualne uloge u svijetu. Egzistencijalizam je, osim pravac u filozofiji i književnosti, bio i duh vremena tridesetih godina 20. stoljeća u Zapadnoj Europi obilježenoj nihilizmom, tjeskobom, čovjekovom otuđenosti i dezintegriranosti od svijeta. Egzistencijalistički subjekt ne pozna svoj identitet, ali je intuitivno svjestan da se kao biće izdvaja iz bezlične mase iz potrebe za autentičnošću. Filip i Roquentin nikako ne uspijevaju *claire et distincte* razriješiti sa sobom tko su i artikulirano individualizirati jastvo, nego dolaze do spoznaje da je autentičnost egzistencije jedino mo-

razmišljanja protagonista proizlaze iz socijalnog konflikta, koji je u svojoj srži sukob lika sa sobom i njegovim životnim propustima. Nasuprot tome, Filip i Roquentin prošli su i nadišli socijalne konflikte.⁹ Filipovi sukobi s majkom, Bobočkom, Kyrialesom i Baločanskim nisu socijalne naravi. To su sukobi Filipe svijesti sa samim sobom unutar psihoanalitičkog okruženja. Filipovi intelektualni i puteni protivnici njegova su projekcija trauma iz djetinjstva utjelovljene u likovima koji posjeduju osobine Filipovog najvećeg straha, spoznaje o mogućnosti nemogućnosti autentičnog egzistiranja, odnosno, straha od besmislenog postojanja bez podloge u odnosu spram koje bi se mogao identificirati. Roquentinovi razgovori sa Samoukom i odnos s Anny također nisu

guća u razrješenju prošlosti iz aktualiziranja svoje biti u sadašnjosti. Sartre to objašnjava kao osuđenost na stalno određivanje svoje esencije u egzistenciji u smislu da se subjektu u svakodnevnom životu nameću prilike za njegovim samoodređenjem. Takav subjekt često se pronalazi bezizlaznosti, poput Doktora u *Na rubu pameti*, stoga bismo mogli reći da u romanu prevladava „kafkijanska atmosfera“. U romanu se na suđenje referira kao na proces. Unatoč tome, u romanu *Na rubu pameti* Krleža prvenstveno inaugurira socijalnu kritiku, bez da je u prvi plan postavio subjekt u fenomenološko-ontološko okruženje kao što je to učinio u *Povratku Filipa Latinovicza*. Filip opsesivno promišlja o biti pojava koje ga psihički privlače izazivajući u njemu osjećaj mentalne nelagode, osobnog gađenja i poniženja iz njemu teško dokučivih razloga. Filipova stalna sumnja u postojanje razločnosti također je njegova temeljna psihička fiksacija, zato što sve više shvaća da traume iz djetinjstva nije moguće logički opravdati. Pripovjedač Filipa ne stavlja u bezizlaznu situaciju, nego mu stalno otvara mogućnost samospoznaje i ostvarenja smisla egzistencije što bi potencijalno izliječilo njegovu neurasteniju. Protagonist romana *Na rubu pameti* postaje ljut na sebe kada u trenutku prosvjetljenja dolazi do neprihvatljive spoznaje da se cijelog svog života nije zauzeo za sebe nego je bio gluhonijemi član društvenog stroja. Njegova su razmišljanja tijekom cijelog romana agresija prema sebi, po čemu je sličan s Filipom. Razlika između ta dva lika je što Filip fenomenološko-ontološki problematizira samog sebe i svoju egzistenciju u odnosu na kaotičnost besmislenih materijalnih procesa kozmosa bez ikakve logičke povezanosti. Doktor ne zalazi u fenomenološko-ontološku problematiku, nego ostaje na društvenoj kritici. Osim filozofskih motiva poput kozmičke iracionalnosti, u romanu *Na rubu pameti* ostvaruje se kritika pasivnosti pojedinaca u društvu evocirajući u čitatelja potrebu za poistovjećivanjem s glavnim likom, a filozofski roman ne bi trebao u prvi plan postavljati referencijalnu funkciju jezika usmjerenu na zaokupljanje čitateljeve pažnje. U oba romana prevladava ozračje antagonizma i apsurdna, osim što u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* Krleža ističe i postavlja u centar argumentativno opovrgavanje filozofskih stajališta između dvaju dijalektičkih ličnosti, Filipa i Kyrialesa.

⁹ Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229, str. 216. Fadil Bukić kaže da je Filip preživio sve konflikte, on živi u svom unutarnjem svijetu te je potpuno odsječan od zbilje. Vidi: Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str. 21. Engelsfeld implicira da je jako upitno postoje li uopće drugi likova osim Filipa te da „roman zapravo ima samo jedan lik: Filipa Latinovicza“. Također, Engelsfeld ističe da su likovi Baločanski, Bobočka i Kyriales „sastavni dijelovi Filipova duhovnog i tjelesnog ustrojstva“.

socijalne, nego fenomenološke naravi. U dijalozima s tim likovima Roquentin istražuje iskustvo egzistencije. Njegovo zanimanje za ljude je nepostojeće te je u potpunosti, poput Filipa, zanesen doživljajima vlastite svijesti.

Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova *Mučnina* pripadaju monološko-asocijativnom tipu romana. Sartreovu je *Mučninu* povijest svjetske književnosti posve razvidno svrstala u žanr filozofskog romana. U Sartreovoj *Mučnini* avangardno oblikovanje teksta nije istaknuto kao u Krležinu romanu. Sartre je u najvećoj mjeri romaneskni diskurs *Mučnine* oblikovao formalnim raspravama iz fenomenološke ontologije, teoretizirajući o problemu čovjekova egzistiranja. Krležin i Sartreov pripovjedač jezično su nemoćni pred eksplikacijom fenomena egzistencije koji se opire pri svakom pokušaju definicijske verbalizacije, stoga zbilju sagledavaju kroz vizuru modernističkih pripovjednih tehnika monološko-asocijativnog tipa romana,¹⁰ čime pokušavaju prodrijeti u razumijevanje jezično neiskazivih hipersenzibilnih, artistskih i metafizičkih razdiranja.

¹⁰ Riječ je o pripovjednim tehnikama poput unutrašnjeg monologa i struje svijesti. Vidi: Aleksandar Flaker, *Stilske formacije*, Naklada Liber, Zagreb, 1976, str. 163. Aleksandar Flaker kaže da je pripovjedna tehnika unutrašnjeg monologa anticipirala pripovjednu tehniku „struje svijesti“. Koliko vidim, struja ili tok svijesti ponajviše je vezano uz antiroman, a manje uz monološko-asocijativni tip romana. Vidi: Chris Baldick, *Concise dictionary of literary terms*, Oxford University Press, Oxford, 2004, str. 13–14. Antiroman je prozni tekst koji napušta karakteristike tradicionalnog romana poput radnje, dijaloga i prikaza unutarnjih stanja likova. Pojam je u suvremenu književnu teoriju uveo francuski književnik i kritičar Jean Paul Sartre, u predgovoru romana *Portret nepoznatog čovjeka* (*Portrait d'un inconnu*, 1948) autorice Nathalie Sarraute. U početku termin se uglavnom vezao uz francuski *nouveau roman* 1950-ih i autore kao što su Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute i Michael Butor. Kasnije se počeo koristiti i za druge prozne eksperimente koje su donijeli Flann O'Brien, Vladimir Nabokov, B. S. Johnson i Christine Brooke-Rose. Temeljna obilježja antiromana su: nepostojanje radnje i zapleta u klasičnom smislu, minimalno bavljenje razvojem likova te eksperimenti s vokabularom i sintaksom (npr. roman *Paklena naranča* Anthonyja Burgessa iz 1962). Isto tako, antiroman može imati nekoliko različitih početaka i završetaka. Iskustvo likova često je fragmentirano ili iskrivljeno, a događaji se prikazuju izvan kronološkog toka. Nerijetko se problematizira i sama ideja likova s jedinstvenom i stabilnom ličnosti. U ekstremnim primjerima, antiroman sadrži i prazne stranice, stranice koje se može istrgnuti, crteže ili piktograme. Antiromanu prethode i inovacije nastale u vrijeme modernizma, kao što je odsutnost pripovijedanja u romanu *Valovi* (*Waves*, 1931) Virginije Woolf. Kao što vidimo, i Flaker i Baldick slažu se da je u temelju struje svijesti i antiromana monološko-asocijativni tip romana koja se bavi istraživanjem individualne svijesti u fragmentiranim sekvencama prostora i vremena. Prema tome, u romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* pripovjedna je tehnika struje svijesti gotovo nepostojeća. To su romani individualnih ispovijesti gdje su misli likova nerazvrstane, ali takvi tekstovi imaju pripovjednu liniju kako bi u konačnici svi ti nabacani fragmenti svijesti oformili jednu cjelinu, dok pripovjedna tehnika struja svijesti ne daje prostora za stvaranje pripovjedne linije.

Prema Flakeru još je Dostojevski zašao u monološko iskazivanje svijesti lika, no paradigmatičke monološko-asocijativne romane stvorili su James Joyce i Virginia Woolf „koja je novi tip romana u svojim esejima i obrazložila“. Flaker tvrdi da su „takvi romani dobili ime romana struje svijesti“. Što se tiče potonjeg Flakerova citata, nisam siguran koliko možemo govoriti o romanima struje svijesti, unatoč tome što su romani Virginije Woolf dobili takav naziv, zato što pripovjedna tehnika struje svijesti podrazumijeva gramatički nepovezane rečenice, odnosno, tekst bez interpunkcijskih znakova što se ne može vidjeti u romanima Virginije Woolf. Pripovjednu tehniku struje svijesti možemo vidjeti, recimo, u posljednjem poglavlju Joyceova romana *Uliks* (1914–1924). Osim Virginije Woolf, kaže Flaker, drugu varijantu monološko-asocijativnog tipa romana, „koja je dobila značenje paradigme“, možemo pripisati Marcelu Proustu čijim je romanesknim ostvarenjima Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* stilistički i strukturalno vrlo blizak. Dakle, unutrašnji monolog i struja svijesti pripovjedne su tehnike unutar monološko-asocijativnog tipa romana, što ne znači da u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza* možemo iznaći neke elemente pripovjedne tehnike struje svijesti, tu je najviše zastupljena psihonaracija i pripovjedna tehnika unutrašnjeg monologa. Flaker govori i o „romanu iskaza“ koji proizlazi iz monološko-asocijativnog tipa romana, samo što kada ti iskazi „počinju dominirati strukturom djela, možemo govoriti o romanu iskaza ili esejističkom romanu“. Za Flakera, Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* primjer je „esejizma“ u hrvatskom romanu, a smatra da su se romanu iskaza „približili francuski egzistencijalisti: Sartre i Camus“.¹¹ Tu isto vidimo i sličnost i razliku između Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova romana *Mučnina*. Sartreov je roman bliži esejistici i romanu iskaza, iako je u prvom redu monološko-asocijativni tip romana u kojemu postoji samo jedna pripovjedna tehnika: unutrašnji monolog. U Krležinu romanu prevladava unutrašnji monolog i psihonaracija, iako u drugoj polovici romana dijalog dolazi do izražaja, a prisutni su i eseji o slikarstvu, dok u Sartreovu romanu dominiraju formalni eseji iz fenomenološko-ontologije i problematiziraju izdvajanje čovjekove egzistencije iz svijeta. Problematizacija egzistencije zajedničko je u oba romana, odnosno, fenomenološko-ontološki karakter eseja. Eseji o slikarstvu u Krležinu romanu tematiziraju Filipovo psihičko, ali i egzistencijalno krizno stanje i također izriču fenomenološko-ontološko obilježje.

Vidimo da je riječ o romanima u kojima je *pretočena* filozofija egzistencijalizma, iako se Miroslava Krležu ne da uklopiti u kontekst egzistencijalizma poput Sartrea kojeg uistinu možemo nazvati egzistencijalističkim

¹¹ Vidi: Aleksandar Flaker, *Stilske formacije*, Naklada Liber, Zagreb, 1976, str. 322–323.

književnikom.¹² Treba uzeti u razmatranje kako je Miroslav Krleža u svom

¹² Među prvim su suvremenim filozofskim romanima, u smislu da problematiziraju metafizičke probleme, Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova *Mučnina* kojom je filozofski roman u potpunosti određen ontološki distancirajući se od svakog psihologizma. Krležin je roman previše psihologiziran da bi ga se moglo nazvati filozofskim romanom u punom smislu te riječi. Filozofski roman ne mora nužno ostvarivati definicije ili bilo kakve artikulacije ključnih filozofskim pojmova poput biti, bića i bitka, ali je nužno da ih implicira i konceptualno korelira s njima te ističe razdvajanje biti od pojave. Vidi: Susan L. Anderson, „Philosophy and fiction“, *Metaphilosophy* 23/3, Wiley, New Jersey, 1992, str. 203–213, str. 207–208. U govoru o odnosu filozofije i fikcije Anderson navodi argument vezan uz problem višestrukosti interpretacija književnog teksta što narušava mogućnost povezivanja filozofije i fikcije, to jest, filozofiranja u književnom tekstu. Tradicionalna esencijalistička filozofija, koja je dominirala sve do pojave filozofa poput Schopenhauera, Kierkegaarda i Nietzschea, pojam istine poimala je spekulativno objektivistički. Kako kaže Anderson, suludo bi bilo da neki pisac filozofskog književnog djela zahtijeva od čitatelja da shvati unaprijed određenu bit tog teksta iz filozofske perspektive. Anderson ističe kako filozofi svoju misao iznose direktno, dok književnici to rade indirektno što bi navodno trebalo značiti da je književni tekst za razliku od filozofskoga podložan različitim interpretacijama, ali treba razlikovati interpretaciju od dijalektičkog iskrivljavanja. Bitno je razdvojiti osobni doživljaj teksta i književnoteorijsku analizu teksta. Osobni doživljaj teksta podrazumijeva psihološku pozadinu u pobuđivanju ciljanih emocija u čitateljstva, dok književnoteorijska analiza istražuje književni tekst iz svih mogućih perspektiva koje terminologija dozvoljava. Estetsku vrijednost književnog djela fenomenološki prosuđujemo kada ostavimo postrani socijalne i osobne konstrukte ili kulturne aspekte uz koje je djelo usko vezano, jer takav pogled u književni tekst postavlja funkciju teksta u prvi plan proučavanja te nužno dezavuirala estetsko vrednovanje. Dakle, to što je književni tekst podložan interpretacijama ne znači da nema fenomenološko obilježje i potencijalnost iskazivanja određene filozofske problematike. U pregledu povijesti filozofije vrlo se često nailazi na suprotstavljene interpretacije filozofskih tekstova, što znači da se bit filozofskog teksta ne mora biti nužno prikazivati kako ju je autor zamislio. Anderson također navodi egzistencijalnu ideju filozofije prema kojoj se filozofsko ne bi smjelo vezati isključivo uz akademska nastojanja, nego uz individualno iskustvo egzistencije i svakodnevni život. U romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* iznosi se iskustvo pojedinačne i konkretne egzistencije unutar metafizičke atmosfere. Čitanje tih romana ne zahtijeva poznavanje filozofije egzistencijalizma kako bi se razumjela bit postojanja o kojoj tumače, upravo zato što se problematizacija o biti postojanja i modusu egzistencije odnosi na svakoga od nas unatoč mogućim različitostima u interpretacijama. Antoine Compagnon, *Demon teorije*, s francuskog prevela Morana Čale, AGM, Zagreb, 2007, str. 45–46. Antoine Compagnon napominje da smo, „tražeći mjerilo literarnosti, nabasali na aporiju na koju nas je navikla filozofija jezika. Određenje termina kao što je književnost nikada neće pružiti drugo do skup prigoda u kojima korisnici nekog jezika pristaju upotrijebiti taj termin“. Jezikom smo u stanju relativizirati sve, a takvu perspektivu svakako treba strogo etički osuditi, zato što se jezičnom manipulacijom mogu dovesti u odnos stvari, pojmovi i pojave koje se racionalno nikako ne mogu dovesti u međusobni odnos, ali ih se relativizacijom jezika može dovesti u kontakt i u odnos nadređenosti i podređenosti. Prema tome, u „proučavanju književnosti ne pripada sve što se može reći o književnome tekstu“, jer tada zapadamo u estetsku potrebu uma za nametanjem osobnih konstrukata i stavova bazirane na vlastitoj estetskoj prosudbi o određenom književnom tekstu, a takav pristup udaljava od znanosti o književnosti i približava banalizaciji u smislu

intenzivnijem ekspresionističkom periodu proučavao medicinu kako bi našao odgovore na filozofske probleme,¹³ što se odražava i u *Povratku Filipa Latinovicza*. Krležin pripovjedač Filipov bitak bića izražava psihoanalitički i time se suprotstavlja antipsihologizmu filozofije egzistencijalizma. Psihički procesi imaju svoj tijek i razvoj, neovisan o htijenjima i željama svjesnog subjekta, stoga nužno zadiru u ontološke kategorije i nasilno mijenjaju bit bića izmjenom biokemijskih procesa u mozgu na čemu je stalna istaknutost u Krležinu romanu. Iz toga proizlazi antagonistično određenje Filipove ličnosti. Umjetnička je kreativnost pružanje otpora spram tjelesnosti, nagonskome i psihičkim traumama.

„To je jedna vrsta najispraznijeg poigravanja riječima, neka vrsta nihilizma, a ništavilo i praznina gotovo da su sinonimi! Za vas ništa na svijetu nema nikakvog više smisla! „Ne govorim dobro“, mislio je u sebi Filip. „Na ovo sve nisam mu odgovorio ništa konkretno! Sasvim drugim kapacitetom trebalo bi prodrijeti pod te njegove poglede! Ali kako, na kome mjestu, na koji način? Nije to nihilizam, to Gruzinovo stanovište nije nikakav isprazni nihilizam! Iza svega toga skrivaju se tamne stvari. To nije samo kozerija!“ Sergije Kirilovič Kyriales gleda zbunjenog, živčano podrovanog čovjeka pred sobom i misli o svojim vlastitim živčanim podrovanostima. „Kad bi taj slikarski slaboumnik znao, kako tu s njim razgovara jedan slabić, jedna ruševina od čovjeka, sagnjila stara krpa, kojom ne bi nitko više mogao da otre ničije obuće!“¹⁴

Kyriales gotovo psihopatski racionalno navodi argumentaciju o besmislenosti ljudske egzistencije. Njegova narcistička figura ima filozofsko usmjerenje pobuđivanja sumnje te predstavlja bit koja je duboko ukorijenjena u Filipovu nesvjesnom podrazumijevajući strah od postojanja i poremećaj identiteta, odnosno nastranost spram samoga sebe. Filipov poremećaj identiteta i Roquentinovo istraživanje o smislu problematizira nastranost prema sebi uobličenoj u strahu od postojanja. Dakle, ta racionalna sumnja u samo postojanje je izvor takvog metafizičkog straha. Tjeskoba je, kako je Sartre definira u *Bitku i ništo: ogledu o fenomenološkoj ontologiji* (1943): „L'angoisse est donc la saisie réflexive de la liberté par elle-même, en ce sens elle est médiation

gubljenja biti vrijednosnog sustava kojeg književni tekst nudi.

¹³ Riječ je o svesku Krležinih sabranih djela koji je naslovljen „O Erazmu Rotterdamskom: eseji i članci II“, koji je objavljen u Sarajevu 1979. godine. U njemu su otisnute i sljedeće studije: „O nekim naivnomaterijalističkim elementima u Hipokratovu djelu“ (str. 177–204), „Poezija u starogrčkoj medicini“ (str. 205–213), „O Klaudiju Galenu“ (str. 215–226), „Varijacija na medicinske teme: Galen, Hipon, Anaksagora, Hipokrat, Timotej iz Metapontiona, Diokles iz Karista, Herofil iz Kalcedona, Erasistrat“ (str. 227–241), „Hamlet iz Vesalove Anatomije“ (str. 243–251), „O Paracelzu“ (str. 253–320).

¹⁴ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 200.

car, quoique conscience immédiate d'elle-même, elle surgit de la négation des appels du monde, elle apparaît dès que je me dégage du monde où je m'étais engagé, [...]".¹⁵ Dakle, tjeskoba proizlazi iz svijesti o sebi kada se čovjek izdvoji iz svijeta i negira ga te uroni u egzistenciju u smislu *iz-stajavanja* iz svijeta. Bivati izvan centra nužno znači samoodređivati se u odnosu na svijet izvan kojeg subjekt svojom egzistencijom izbiva.

Poimanje svijesti u monološko-asocijativnom tipu romana u osnovi je kartezijansko, zbog sumnje u pojave, stvari i osjećaje, ali nije isključeno i psihoanalitičko. U Sartreovu romanu Descartesov filozofski stav *Cogito ergo sum* u fenomenološko-ontološkoj transformaciji dolazi do izražaja kao egzistencijalistička problematizacija fenomena postojanja ili opstanka u svijetu, što se u filozofskom smislu donekle implicira i u Krležinu romanu.¹⁶ Samosvjesni subjekt poput Filipa i Roquentina izdvojen je i neintegriran naspram okoline u kojoj jest, odbijajući srasti u jedno s masom. U *Povratku Filipa Latinovicza* samosvjesni subjekt također je fundamentalno kartezijanski, ali ponajviše psihoanalitički. Krležin roman strukturiran je na psihoanalitičkim točkama utemeljenim na seksualnim kompleksima iz djetinjstva koji proizlaze iz protagonistova nepoznavanja očeva podrijetla i nerazjašnjenog odnosa s majkom.

Kada govori o Krležinu *Povratku Filipa Latinovicza*, Sepčić tvrdi da je riječ o „subjektivističko psihološkom romanu“,¹⁷ što, naravno, nije u potpunosti razrješujuće objašnjenje. Nije riječ samo o introspekciji sagledanoj samo sa psihološkog stajališta kada lik ekstatički ponire u svoja sjećanja i

¹⁵ Jean-Paul Sartre, *L'Être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Paris, 1943, str. 74. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Bitak i ništo: ogled o fenomenološkoj ontologiji*, svezak prvi, preveo s francuskoga Daniel Bučan, Demetra, Zagreb 2006., str. 71: „Spoznaja slobode sobom samom; u tom smislu ona je posredovanje, jer tjeskoba je neposredna svijest o sebi – proizlazi iz nijekanja zahtjeva svijeta, pojavljuje se onoga trenutka kada se osoba odvaja od svijeta u kojem se angažira.“]

¹⁶ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 142–143: „Ma pensee, c'est moi : voila pourquoi je ne peux pas m'arreter. J'existe par ce que je pense... et je ne peux pas m'empecher de penser. En ce moment meme –c'est affreux – si j'existe, c'est parce que j'ai horreur d'exister. C'est moi, c'est moi qui me tire du neant auquel j'aspire : la haine, le degout d'exister, ce sont autant de manieres de *me faire* exister, de m'enfoncer dans l'existence.“ Užasavanje i odvratnost spram postojanja jedino je i moguće zbog nezaustavljivosti mišljenja koje tjera jastvo iz ništavila u opstanak pa tako i u nadvladavanje sebe, odnosno, egzistiranje. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 115.] M. Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 41: „Gdje nam je dokaz, da naše „ja“ traje, da smo „mi“ još uvijek trajno i neprekidno mi, gdje nam je zapravo mjera?“. Navedene citate povezuje pojam jastva shvaćen u neprekidnom trajanju i svojoj nestalnosti, jer neprekinutost i konstantnost mišljenja stalno mijenja doživljaj jastva u svijesti subjekta.

¹⁷ Vidi: Višnja Sepčić, *Klasici modernizma*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, Zagreb, 1996, str. 145.

sno ve u nadi za pronalaskom izgubljenog sebstva, nego o introspekciji koja sadrži egzistencijalne značajke protagonista na ontološkom planu njegova (ne)skrivenog bića, a ono se stupnjevito razotkriva tijekom romana. Filip sve više počinje shvaćati da je njegova vlastitost nesvjesnim psihičkim procesima nasilno pripojena u bezlični kaos gdje bića, stvari i pojave postoje kao bitima isprazni objekti. Otudenost u Filipa proizlazi iz izgubljenosti u sadašnjosti zbog zarobljenosti u prošlosti ispunjenoj tajnama koje se žele razotkriti. Filipov povratak motiviran je potrebom da svoju egzistenciju ne prepusti manipulaciji od strane prošlosti koja može biti i jest falsificirano jastvo. Vratio se u pokušaju da obnovi i poveže izgubljene i izgglavljene mentalne slike svoje svijesti te ostvari cjelinu bića.

Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* žanrovski je vrlo problematičan za određenje. Struktura romana ne dopušta da ga se žanrovski u potpunosti odredi kao psihološki roman, ali ne bi bilo točno ni kada bismo rekli da je filozofski roman. Riječ je o psihološko-filozofskom romanu, zato što je roman strukturiran pod uvjetom da psihološka stanja lika kao psihoanalitičkog subjekta generiraju i omogućuju filozofičnost u propitivanju vlastitog identiteta i metafizičkih problema. Stilistički je diskurs Krležina *Povratka Filipa Latinovicza* antagonističan, što se u prvom redu vidi u isprepletenosti avangardnih književnih pravaca od naturalističkih, impresionističkih, ekspresionističkih, simbolističkih i nadrealističkih strujanja. Filipovo impresionističko iskustvo egzistencije u drugom dijelu romana biva izraženo ekspresionistički kroz slikarstvo i otvaranje dramske napetosti između likova. Nadrealistički elementi romana ugrađeni su postupkom automatizma misli iz najmračnijih dubina podsvijesti kako bi psihičke traume iz djetinjstva neusiljeno izronile na površinu. Svi bitni likovi romana oblikovani su naturalistički i nadrealistički kao projekcije Filipove svijesti. Svaki od tih likova posjeduje neka od Filipovih autodestruktivnih svojstava prikazanih u njihovu nagonskom ponašanju. Oblikovanje lika Filipa pripada obilježjima simbolističkog neoromantizma, a to su nadmoć iracionalnog pesimizma i kaotičnosti svijeta s uzrokom u nagonskom bez ikakve racionalne i razložne povezanosti.

Filip osjeća gađenje prema tjelesnom i materijalnom. U jednom od dijaloga Kyriales kaže Filipu da, unatoč njegovoj nadi, ne može „nadvladati materiju oko sebe“. ¹⁸ Ta tvrdnja ima ontološki predznak. Materija nema formu u smislu da ne *postaje*, ona je samo puki inventar ustaljenih i zakonitih pojavnosti u prirodi.

„Žive u prostoru, koji je prapojava, bez razuma, bez svjetlosti, a sami su još uvijek prapojava tamna i prapočetna! Bez trajanja u vremenu, bez ikakvih pokretnih unutarnjih razloga, zapravo i bez svrhe! Trajanje tvari kao takvo. Zbivanje među stvarima i događajima. Njih uvjeravaju, da su sagrađeni na sli-

¹⁸ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 181.

ku i prilikom božju, i te su empirike gotovo zbunili tom pričom o nadnaravnom podrijetlu“.¹⁹

Filipa opsesivno zaposjeda ideja o „infernalizaciji stvarnosti“, odnosno spoznaji o besmislenosti bioloških procesa i čovjekove kontingentnosti u svijetu, a takvo razumijevanje odnosa čovjeka i svijeta u Roquentina je uzrok onoga što je Sartre nazvao mučninom. U Krležinu romanu postoji odlomak teksta koji obrazlaže besmislenost bioloških procesa i Filipov osjećaj melankolije, koji se pojavio tijekom promatranja neprekidnog i nesvrhovitog micanja u istovremenom i rastakanju i izgradnji materijalnog, i koji je nevjerojatno blizak Roquentinovu doživljaju tijekom promatranja debela kestena i razmišljanja o ukorijenjenosti njegovih korijena i žila duboko u zemlji. Tada je Roquentina zahvatio snažan osjećaj mučnine, tj. melankolije.²⁰

„Do nogu ležao mu je zgažen kravljim papcima šumski mravinjak. Ispod trulog hrastovog panja, sprženog gromom, ležao je pred njim mrtvi mravinjak, kao trula, prhka, sasvim porozna stvar, i taj grobni mir nad mrtvom crnom građevinom (u kojoj se nitko nije micao) ispunio je Filipa blagom melankolijom. Tu je nekada stajao voćnjak Cranensteegov i jedna stara žilava jabuka ostala je sama na tom proplanku, crvljiva, siva, bogata crvenim jabukama u teškoj zelenoj krošnji, kao simbolima rane jeseni“.²¹

„“.²²

Filip i Roquentin biološke procese razumijevaju kao besmislene procese dezintegracije i ponovne integracije postojeće materije živog i neživog svijeta bez ikakvog ontološki logičkog opravdanja besmislenosti modusa po kojem postoji bitak-po-sebi s obzirom na postojanje sveukupnosti bitaka-za-sebe. Problem nastaje spoznajom svijesti o sebi, kada se bitak-za-sebe odvaja od bitka-po-sebi. Filip i Roquentin pružaju otpor spram bitka-po-sebi, ne dopuštaju da ih se *postvari*. Tada nastupa metafizička tjeskoba, to jest, mučnina.

Višnja Sepčić u studiji o *Povratku Filipa Latinovicza* upotrebljava sintagmu „metafizička tjeskoba“ kada govori o Filipovoj egzistencijalnoj krizi.²³

¹⁹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 59.

²⁰ Sartre je svoj roman *Mučnina* prvotno nazvao *Melankolija* i htio ga je izdati pod tim nazivom, samo što tadašnji urednik Gallimarda nije dopustio da roman izađe pod tim nazivom te je odredio da naziv romana bude *Mučnina*. Prema tome, melankolija ima poveznicu s osjećajem mučnine.

²¹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 128.

²² Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. NAĐI. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. NAĐI.]

²³ Višnja Sepčić, *Klasici modernizma*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, Zagreb, 1996, str. 161: „S tom zamišljenom slikarskom predodžbom gigantskog udava, što izranja iz žitkog kruženja primarnih energija, dolazi po prvi put u romanu

Metafizička tjeskoba bila bi ontološki ekvivalent onome što Sartre naziva mučninom. Različitost je u tome što u Filipa metafizička tjeskoba proizlazi iz psihičke rastrojenosti nastale iz nepoznatosti identiteta i osjećaja svoje nenužnosti u svijetu, a Roquentinov osjećaj mučnine fiziološka je reakcija na iznenadnu spoznaju besmislenosti o kontingentnosti svog bića u svijetu. Dakle, u Roquentina je isključen taj psihološki element, dok osjećaj besmislenosti i kontingentnosti egzistencije Filip i Roquentin dijele.

„C'est donc ça la Nausee : cette aveuglante evidence? Me suis-je creuse la tete! En ai-je écrit! Maintenant je sais : J'existe – le monde existe – et je sais que le monde existe. C'est tout. Mais ça m'est égal. C'est étrange que tout me soit aussi égal : ça m'effraie. C'est depuis ce fameux jour où je voulais faire des ricochets. J'allais lancer ce galet, je l'ai regardé et c'est alors que tout a commence : j'ai senti qu'il *existait*. Et puis après ça, il y a eu d'autres Nausees; de temps en temps les objets se mettent à vous exister dans la main.“²⁴

Metafizička tjeskoba i mučnina metafizički su podudarni, zato što se metafizičko u Krležu i Sartrea odnosi na samo ozračje romana koje prevladava u protagonistovom poimanju tjeskobe kao nečega nadiskustvenog, ali je poveznica ontološka iz razloga što se i metafizička tjeskoba i mučnina odnose na biće kao biće. Stoga, metafizička tjeskoba ili mučnina koju doživljavaju Filip i Roquentin metafizički je sveobuhvatna, odnosi se na kozmološko, ontološko, psihološko i teološko. Tako da, u kontekstu modernog romana, ako ćemo govoriti o pojmu metafizičkog u *Povratku Filipa Latinovicza* i *Mučnini*, riječ je o pojmu koji sačinjava atmosferu tih romana, a ne strogo definirani filozofski termin kojim bismo označili određene filozofske probleme. U tim romanima metafizičko se odnosi na egzistencijalnu sveobuhvatnost bića kao bića te introspektivnih fenomena svijesti glavnih likova.

U posljednjem poglavlju teksta *Interpretacija snova* (1899), „Psihologija procesa sna, F. Nesvrjesno i svijest – stvarnost“, u posljednjem odlomku Freud kaže da snovi nemaju nikakvu vrijednost za saznanja o budućnosti, nego ponajviše služe za poznavanje prošlosti. S druge strane, Freud spominje jedno staro vjerovanje koje kaže da nam san daje uvid u budućnost, što prema Freudu nije potpuno neistinito zato što kada nam san jednu želju predstavlja kao ispunjenu, ipak nas vodi u budućnost. Samo što je ova budućnost za sanja-

do potpune kristalizacije Filipova osjećanja života kao apsurdna, nesuvislog previranja tvari. Godinama prije Sartreova Roquentina, Krležin Filip Latinovicz osjeća metafizičku tjeskobu nad besmislenim nesvrhovitim trajanjem u vremenu, besciljnim kruženjem slijepih energija, koje se međusobno potiru i poništavaju, kao i gađenje nad kaotičnim supstratom života, koji je iskon i podloga svega.“

²⁴ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 173. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 140.]

ra trenutna te je svojom neuništivom željom konstruirana u sliku prošlosti.²⁵ Iz metapsihološke perspektive navedeno tumačenje primjenjivo je na Filipov odnos s prošlošću kao balastom njegovu biću. Filipovi snovi i halucinantne vizije s obrascem djetinjstva potiču ga na samospoznaju kroz blisko upoznavanje psihičkih trauma iz prošlosti, a time mu nagovještavaju i budućnost u smislu mogućnosti reinterpretacije samog sebe i ponovnog samoodređenja svoje biti u odnosu na prošlost. Ovime se nadovezujemo i na fenomenološku-ontološku problematiku odnosa bitka-za-sebe spram prošlosti i sadašnjosti koju formalnije eksplicira Sartreov Roquentin, za razliku od Krležina pripovjedača koji u liku Filipa misaone zaključke iste problematike izvodi indirektno referirajući se na psihoanalitičku sferu.

U Krležinu i Sartreovu romanu nazire se potraga za neizrecivom biti ljudskog postojanja. Težnja za autentičnošću egzistencije u individualnom je iskustvu profilirana impresijama i ekspresijama glavnih likova u odnosu na ontološki ustroj svijeta. Prema Bukiću, „Sartreov roman *Mučnina* opravdano nazivaju metafizičkim romanom jer rješenje ove napetosti ovisno je od sposobnosti čovjekove da shvati smisao svoje odgovornosti. I glavni junak Roquentine savladao je mučninu tek kad je otkrio mogućnost prevladavanja egzistencije u esenciju“.²⁶ Bukić tvrdi da je Roquentin savladao mučninu, no pripovjedač nam samo daje do znanja o postojanju mogućnosti o savladavanju mučnine gledajući u budućnost iz perspektive pomirbenosti s prošlošću, ali nigdje ne kaže da ju je moguće savladati nego da je vladao njome.²⁷ Znači da se radi o nestalnosti vladavine nad mučninom, s obzirom na to da se čovjek iz dana u dan ponovno dokazuje, mučnina se pojavljuje i testira njegovo određenje smisla. Mučnina je integrativni dio čovjekove egzistencije, zato što čovjekova esencija nikada nije u potpunosti dovršena u egzistenciji, nego je u stalnom dovršavanju. Roman *Mučnina* završava misaono otvorenim diskursom o mogućnosti izlaska subjekta iz prošlosti s odobrenjem vlastitosti iz sadašnjosti u odnosu na prošlost.

„Naturellement, ça ne serait d’abord qu’un travail ennuyeux et fatigant, ça ne m’empêcherait pas d’exister ni de sentir que j’existe. Mais il viendrait bien un moment où le livre serait écrit, serait derrière moi et je pense qu’un

²⁵ Vidi: Sigmund Freud, „Die Traumdeutung“, u: Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey (ur.), *Sigmund Freud Studienausgabe in zehn Bänden mit einem Ergänzungsband*, svezak 2, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt na Majni, 1982, str. 588.

²⁶ Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229, str. 213.

²⁷ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. NADI. [Vidi Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. NADI]

peu de clarte tomberait sur mon passe. Alors peut-etre que je pourrais, a travers lui, me rappeler ma vie sans repugnance. Peutetre qu'un jour, en pensant precisement a cette heure-ci, a cette heure morne ou j'attends, le dos rond, qu'il soit temps de monter dans le train, peut-etre que je sentirais mon coeur battre plus vite et que je me dirais : " C'est ce jour-la, a cette heure-la que tout a commence. „ Et j'arriverais – au passe, rien qu'au passe – a m'accepter“.²⁸

Bukić tvrdi da se u Krležinu romanu problem mučnine ne može nikako razriješiti, zato što je „mučnina rezultat sasvim određene stvarnosti koja otuđuje i reificira čovjeka, i u kojoj se neprekidno odvijaju socijalni konflikti“. Mislim da uopće nije riječ o socijalnim konfliktima u govoru o uzroku mučnine. Uzrok mučnine je metafizičke prirode, a nastao je u odnošenju pojedinčeve konkretne egzistencije spram svijeta i zajedničkog narativa utemeljenom na socijalnim odnosima. Narativ jest dio društva i svijeta te Filipovo i Roquentinovo oponiranje ustaljenim društvenim normama za posljedicu zadaje socijalne konflikte, ali nisu oni uzrok mučnine nego nemogućnost samoodređenja svog bitka i biti u odnosu na svijet. Filip i Roquentin mučninu opisuju fenomenološko-ontološki, samo što je Filipova podloga psihološka i o svojoj naravi progovara medijem slikarstva, a Roquentinova fenomenološka i tendira biti znanstvena. Krležin je roman usredišten na egzistencijalnoj krizi slikara Filipa Latinovicza u manifestaciji raspršenih asocijativnih jedinica u nadi za odgovorima na kompleks pitanja koja su odavno opteretila njegovo nesvjesno još u ranom djetinjstvu, a onda se kroz interakciju s okolinom počela asocijacijama vraćati u formi mentalnih slika, snova i osjećaja besmislenosti. Bukić također tvrdi da je razlika između Filipa i Roquentina u tome što Roquentin razrješava osjećaj mučnine, za što sam već ponudio objašnjenje zašto nije tako, dok je za Filipa mučnina „neizmjenljiva konstanta ljudske egzistencije i ljudske sudbine uopće“.²⁹ Slažem se s time da je za Filipa mučnina nešto trajno, ali mislim da je i Roquentinov doživljaj mučnine takav. Sartreov protagonist ne završava dnevnik s postavljanjem sebe u određeni narativ, nego s mogućnosti o uspostavljanju svog bitka-po-sebi u odnosu na svijet koji je bitak-za-sebe što je u skladu sa Sartreovom ontologijom iznesenom u filozofskom tekstu *Bitak i ništo*.

„Ainsi le pour-soi est soutenu par une perpétuelle contingence qu'il reprend à son compte et s'assimile sans jamais pouvoir la supprimer. Nulle part le pour-soi n e la trouve en lui-même, n ulle part il ne peut la saisir et

²⁸ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 248. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 202.]

²⁹ Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229, str. 214.

la connaître, fût-ce par le cogito réflexif, car il la dépasse toujours vers ses propres possibilités et il ne rencontre en soi que le néant qu'il a à être. Et pourtant elle ne cesse de le hanter et c'est elle qui fait que je me saisisse à la fois comme totalement responsable de mon être et comme totalement injustifiable. Mais cette injustifiabilité, le monde m'en renvoie l'image sous la forme de l'unité synthétique de ses rapports univoques à moi. Il est absolument nécessaire que le monde m'apparaisse en ordre. Et en ce sens, cet ordre c'est moi, c'est cette image de moi que nous décrivions dans le dernier chapitre de notre deuxième partie. Mais il est tout à fait contingent qu'il soit cet ordre. Ainsi apparaît-il comme agencement nécessaire et injustifiable de la totalité des êtres³⁰.

U makabričnoj završnici romana *Povratak Filipa Latinovicza* nema ontološkog izričaja, roman se završava u psihoanalitičkom okviru pitanjem (ne) dovršenosti identiteta i smisla egzistencije. Autodestrukcijom psihopatoloških ličnosti oko Filipa na nesvjesnoj su razini i njegovi psihički kompleksi u jednoj mjeri destruirani što znači da je Filip konačno postao oslobođen psihičkog balasta prošlosti i dobio priliku za ponovno određenje sebe. Filip i Roquentin u potrazi su za vlastitim narativom, a time i vlastitim smislom kojem će se prikloniti i egzistencijalno opstajati. Oba lika imaju spoznaju da ako žele autentično egzistirati, nužno se moraju izdvojiti iz socijalno nametnutog narativa te u sebi i sa sobom razotkriti gdje se krije njihov individualni smisao.

Glavni misaoni obrazac kojemu Filip i Roquentin pružaju otpor je pojam smisla. Smisao je eshatološki etičko-ontološki konstrukt nametnut kršćanstvom. Smislenost kao takva je misaoni obrazac te je kroz povijest Zapadnjačkih duhovnih znanosti postala dogmom pod dominacijom dualističkog kartezijskog svjetonazora. Podjela supstancije na misleću i protežnu, a govorimo o razdoblju novog vijeka koji je znamenito obilježen kršćanstvom, automatski nadređuje misleću kao onu ispravnu jer je u odnošaju s idejnim

³⁰ Jean-Paul Sartre, *L'Être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Paris, 1943, str. 348. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Bitak i ništo: ogled o fenomenološkoj ontologiji*, svezak drugi, preveo s francuskoga Daniel Bučan, Demetra, Zagreb, 2006, str. 379: „Na taj način bitak-za-sebe za podlogu ima stalnu kontingentnost, koju on preuzima i prisvaja a da ju nikad ne može dokinuti. Bitak-za-sebe ne može ju naći nigdje u sebi, nigdje ju ne može zamijeniti i spoznati, pa čak ni uz pomoć sebe-mislećeg *cogita*, jer ju uvijek nadilazi prema vlastitim mogućnostima te u sebi nalazi samo ništo koje on ima biti. Pa ipak, ta kontingentnost koju nazivamo činjeničnošću neprestano ga opsjeda, i ona je ta koja čini da ja sebe poimam istodobno kao posve odgovorna za svoj bitak i kao ono što se ničime ne može opravdati. No svijet mi sliku te nemogućnosti opravdanosti odašilje u obliku sintetičke cjeline jednostranih odnosa spram mene. Apsolutno je nužno da mi se svijet ukazuje *ustrojen*. I u tomu smislu taj ustroj *to sam ja*, to je slika mene. No posve je kontingentno to što to jest baš *ovaj* ustroj. Tako se on ukazuje kao nužna i ničim opravdana raspoređenost sveukupnosti bitaka.“]

i racionalnim preko čega je moguće spoznati cjelinu. Sve do egzistencijalne ideje filozofije, smatralo se da je umno, racionalno i logičko jedini put do moralnog djelovanja i istine kao cjeline. Takvim ideološkim dualizmom otpustilo se kontroverzno istraživanje senzualnog, a da se pri tome nije objektivno procijenilo posljedično tabuiziranje tjelesnog kao manje vrijednog i podređenog mislećem. Kroz gotovo cijelu povijest svjetske književnosti, a pogotovo u avangardnim književnim pravcima poput ekspresionizma, tijelo je bilo poimano simbolom bezizlaznosti iz tjeskobe i razumijevalo se kao prepreka i prijetnja slobodi te se duh uporno pokušavao pojmovno odijeliti od tjelesnog.

Krleža indirektno zadaje kritiku kartezijanstva i njegova nasljedstva, jer upravo „analitička misao uništava Filipov stvaralački impuls. Filipov analitički *ratio* guši stvaralački impuls u zametku te paralizira Filipovu volju“.³¹ Pojmovi i kategoričko preispitivanje samoga sebe razumom ne dovodi Filipa do razjašnjenja problema smisla i njegove potrage za identitetom. Određenje protagonista kao subjekta u Krležinu romanu je ponajviše, ali ne u potpunosti, frejdovski. Kada je riječ o frejdovskom subjektu, onda govorimo o subjektu koji je „uronjen u nesvjesno te razdiran sviješću-krivcem, taj subjekt, prepušten svojim derivatima nagona preko Božje smrti, stalno ratuje protiv samoga sebe. Odatle potječe frejdovska koncepcija neuroze, centrirana na neslozi, zebnji, krivnji, poremećajima seksualnosti“.³² Svi navedeni epiteti točno karakteriziraju ličnost i psihičko stanje Filipa Latinovicza. No, njegova kriza identiteta započinje psihički, ali prerasta u egzistencijalnu problematizaciju sebe, svoga identiteta i uloge u svijetu, jer se kroz nesvjesne psihičke poticaje on počinje pitati o svom biću. Spoznajna funkcija u formi estetskog u Filipa proizlazi iz potrebe za određenjem sebe u svijetu, a glavni je oponent racionalnoj spoznaji koja se neizbježno sukobljava s umjetničkim vizijama.

Kroz razgovore između Filipa i Kyrialesa Krleža obrazlaže stav da je duša upravo dio tjelesnog i nema je izvan tijela. U njihovim dijalozima, Filip je predstavljao duhovnost, dok u gotovo svakoj replici, Kyriales nameće implikacije da je pojam duše samo zaostala apstrakcija za čovjekove psihičke procese i da to što artizam naziva duhovnošću ne postoji izvan tijela. Upravo je problematizacija o nerazjašnjenosti odnosa duše i tijela ono što Filipa razdire, on strahuje pred spoznajom da Kyriales govori istinu. Koliko god Filip inzistirao na istinitosti vjerovanja u postojanje čovjekova duha kao zasebne supstancije, on ne uspijeva dijaloški pobiti bestijalne Kyrialesove logičke argumentacije. Pred kraj romana, svojim samoubojstvom Kyriales dokazuje da

³¹ Višnja Sepčić, *Klasici modernizma*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, Zagreb, 1996, str. 156.

³² Elizabeth Roudinesco, *Psihoanaliza i njezini putovi*, prevela Marina Bonačić-Kapor, Naklada Slap, Zagreb, 2004, str. 15.

njegov svjetonazor vodi u ništavilo i smrt. S obzirom na to da roman završava neizvjesno, Kyrialesov nihilistički svjetonazor nije u potpunosti pobijen unatoč tome što je Filip glasno prosvjedovao protiv nihilizma i relativizma, jer možda je upravo u samoubojstvu izlaz iz metafizičke tjeskobe, a pitanje samoubojstva Filipa potihoproganja još od rane mladosti nakon prvog seksualnog iskustva.

Koliko je god pobjedonosno Filip pokušavao argumentirati svoju intelektualnu poziciju vjere u valjanost umjetničke apstrakcije i metalogičnost emocija kao pretpostavkom svake estetike, on je gotovo cijeloga svoga života djelovao prema zakonima ljudske naravi koje Kyriales navodi. Znači da je Kyrialesov epifenomenalistički nazor usađen duboko u Filipovo psihičko biće i to je razlog zašto su njegove živce toliko snažno uzburkavale Kyrialesove nihilističke tvrdnje. Filip nesvjesno prezire samog sebe i svoje biće, zbog psihičkih povreda koje su mu nanesene, stoga nestereotipnom umjetnošću pruža otpor traumama koje nagrizaju njegovo biće. Pripovjedač u romanu kaže kako je Filip „intelektualni pustolov bez nekoga naročitog smjera, gonjen isključivo svojim vlastitim iskrenim sklonostima za skrivene i neobične ljepote“. Sve mu je postalo dosadno, a onda je upoznao Kseniju, koja je za Filipa bila „kao ni jedna od tolikih žena dosada“. Pripovjedač ističe kako je Ksenija znala da su „upravo ti najprolazniji, najneznatniji, najtrepetljiviji, prividno sasvim sitni unutarnji doživljaji jedina vrijedna pojava u životu“. Iz ovoga što je rečeno o Bobočki, analogno saznajemo i o jednom vidu Filipove naravi. U romanu se naglašava da je baš ta njezina neposredna osjetilnost i suosjećanje s njegovom nervozom Filipa „intenzivno privuklo“ Bobočki.³³ Dakle, iako se Filip zgraža nad Kyrialesovim materijalističkim redukcionizmom.

Subjekti nestabilnog identiteta, poput Filipa i Roquentina, suočeni su s pitanjem svoje prošlosti, a strah i tjeskoba koji se pritom javljaju izazvani su spoznajom o neimanju mjesta i jasno određene uloge u svijetu. Naizgled, Filipova i Roquentinova razmišljanja o metafizičkom *gađenju* spram svijeta čine se morbidnima. Za razliku od Roquentina, Filip jest psihički nezdrava osoba,³⁴

³³ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 159.

³⁴ Sagledavanjem Filipovih razmišljanja i intencionalnosti usmjerenja njegove svijesti na ljude i pojave psihopatološke naravi, mogu se uvidjeti očiti simptomi poremećaja ličnosti. Vrlo je vjerojatno da je u Filipa Latinovicza posrijedi nešto između shizoidnog i shizotipnog poremećaja ličnosti, upravo zbog intenzivno doživljenog moralnog poniženja od strane majke i trauma iz djetinjstva kažnjavajuće naravi što se može smatrati uzrokom poremećaja ličnosti. Dakako, treba uzeti u obzir i genetski faktor što je također istaknuto u opisu Filipove ličnosti, obiteljska loza ljudi od kojih je biološki potekao ima nesretnu i moralnu nakaznu prošlost. Bitno obilježje shizotipnog poremećaja ličnosti je nefleksibilni model ponašanja, odnosno, manjak socijalnih vještina što je izraženo akutnom socijalnom nelagodom u bliskim odnosima kao i iskrivljenim kognitivnim poimanjem i ekscentričnim

ali u shvaćanju mučnine ili metafizičke tjeskobe same po sebi nema mjesta psihopatološkim konotacijama ni u Krležinu ni u Sartreovu romanu. Oba lika podliježu sumnji, njihova promišljanja imaju korijen u kartezijanskom *cogitu*. Filip i Roquentin pitaju se jesu li misli i slike u njihovoj svijesti simptomi mentalne bolesti ili je, pak, posrijedi nešto drugo.

„Filip nije znao da li sanja, ili je čitava suluda scena u svjetlosti te lojanice bila njegovo vlastito bolesno priviđenje („ali netko, tko ima takve halucinacije, to je već pacijent, za boga miloga, u najdoslovnijem smislu te riječi“), i tako se rukovao s Bobočkom, osjećajući, kako ga je oblio talas topla znoja, kao iz parne kupelji.“³⁵

Bitne odrednice u predodžbi Filipove egzistencije temelje se na asocijacijama i razmišljanjima u suodnosu sadašnjosti i retrospektivno izdvojenim sekvencama kojima se nadoknađuje necjelovitost fabule, a ti usitnjeni trenuci kaotične prošlosti konstruiraju svijet sadašnje subjektive svijesti. Nerazvrstana zbilja unutar svijeta svijesti strukturalni je obrazac Filipove i Roquentinove spoznaje. Asocijativnošću svijesti subjekta reproducira se individualna svijest u odnosu spram svijeta kao amorfnog entiteta. Roquentinov osjećaj mučne kaotičnosti postojanja bitaka u svijetu izazvan je ontološki, a ne poremećajem ličnosti kao u Filipa kojemu metafizička tjeskoba pridolazi iz psihičkog izvora. Filip i Roquentin egzistencijalno su nedovršene ličnosti, njihovu bujicu misli opsesivno zaposjeda ideja o nužnosti pojedinca u ustroju svijeta i pitanje mogućnosti ostvarenja bitka-za-sebe prema nužnosti i kauzalitetu u prirodi, ili u Filipovu slučaju, bolesnom biološkom nasljeđu. Filip je žrtva društveno nepovoljnih okolnosti, on je slučajno dijete koje je nastalo kao nusprodukt

ponašanjem. Takve osobe događaje često percipiraju na neki način posebno i neobično te pridaju gotovo čarobno značenje tim događajima u povezanosti s određenom osobom. Takva je osoba u Filipovu slučaju Kyriales. Osobe sa shizoidnim poremećajem ličnosti mogu osjećati da imaju posebnu moć predosjećanja događaja ili čitanja tuđih misli, što je opet projicirano iz Filipove psihe u liku Kyrialesa. Kao i u monološko-asocijativnom tipu romana, govor takvih osoba može sadržavati neobične ili idiosinkratičke fraze i konstrukcije. Često je nejasan, isprazan i udaljuje se od predmeta, no bez stvarne derealizacije i inkoherencije. Odgovori mogu biti ili previše konkretni ili previše apstraktni, što se očituje u Filipovim razgovorima o slikarstvu s Kyrialesom. Osobe s ovim poremećajem često su sumnjičave i mogu imati paranoidne ideje, kao što Filipa zaposjeda ideja o „infernalizaciji stvarnosti“. Ono što je u potpunosti zajedničko i shizoidnom i shizotipnom poremećaju ličnosti jest manjak potrebe za intimnim susretima i seksualnim iskustvima, ili baš suprotno, izuzetno intenzivnim intimnim susretima i seksualnim iskustvima koji su u Filipa obilježeni psihopatološkim ženskim osobama. U osoba shizoidnog i shizotipnog poremećaja ličnosti prisutne su i depresivne epizode što je izraženo u Filipovoj melankoliji. Vidi: *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, „Schizoid Personality Disorder“, „Schizotypal Personality Disorder“ Fifth Edition (DSM-5), Američka psihijatrijska udruga, Arlington, VA, 2013, str. 652–655, str. 655–659.

³⁵ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 207.

spolnog odnosa jedne prostitutke i njezine mušterije. Filip sebe vidi kao slučajnost i nebitnu nenužnost u svijetu. Oba lika strepe nad pomisli o nenužnosti svoje egzistencije u ustroju svijeta, a to je nešto što nisu u stanju racionalno argumentirati te zapadaju u metafizičku tjeskobu. Filipova i Roquentinova problematika je ontološka, ali ono što im daje naznake da bi se moglo raditi o shizofrenoj psihičkoj bolesti jest nemogućnost razumskog određenja sebe spram svoje (ne)uključenosti u ustroj svijeta.

„Quelque chose m’est arrivé, je ne peux plus en douter. C’est venu à la façon d’une maladie, pas comme une certitude ordinaire, pas comme une évidence. Ça s’est installé sournoisement, peu à peu ; je me suis senti un peu bizarre, un peu gêné, voilà tout. Une fois dans la place ça n’a plus bougé, c’est resté coi et j’ai pu me persuader que je n’avais rien, que c’était une fausse alerte. Et voilà qu’à présent cela s’épanouit. [...] Donc il s’est produit un changement, pendant ces dernières semaines. Mais où? C’est un changement abstrait qui ne se pose sur rien. Est-ce moi qui ai changé? Si ce n’est pas moi, alors c’est cette chambre, cette ville, cette nature ; il faut choisir.“³⁶

Sartre čovjeka postavlja u poziciju osuđenosti na slobodu na način da ga ništa ne može spriječiti da egzistira, osim njega samog. Uslov egzistiranja je sloboda koja otvara niz mogućnosti, a iz mogućnosti proizlazi metafizički strah od postojanja, jer sve te mogućnosti prisiljavaju na preuzimanje odgovornosti, a odgovornost je neminovni uvjet odabira. Takav je strah od postojanja sveprisutan, zato što se u protjecanju sadašnjosti u odnosu na prošlost koja čeka da ju se odobri odvija samoodređenje bitka bića, a ono nikada ne može biti konačno nego je u stalnom otporu spram *pret-postavljenog*.

U *Povratku Filipa Latinovicza* vidljiv je utjecaj lesovarskog antijunka s početka hrvatske književnosti moderne čije je glavno obilježje crta ličnosti ispisana šopenhauerskom iracionalnošću i pesimizmom, što je prisutno u avangardnim književnim pravcima, djelomično i u književnosti egzistencijalizma, a posebice u Krležinim romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Na rubu pameti*. Sartreov pripovjedač, koji je ujedno i protagonist, u *Mučnini* sa strogoćom ne dopušta da se mučninu atribuiraju pesimizmom,³⁷ upravo zbog

³⁶ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 15–16. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 10–11. Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Zlatko Crnković, Konzor, Zagreb, 1997, str.] Tin Ujević *s’épanouit* prevodi kao „širi“, iako bi možda precizniji prijevod toga glagola u Sartreovu egzistencijalističkom kontekstu bio *cvjeta* ili *rascvjetava*, zato što cijeli roman odaje dojam da je ta čudnovata pojava metafizičke naravi, koju Antoine Roquentin najavljuje na početku romana, u neobjašnjivom misaonom zametku što implicira da će se tek početi razvijati i tek onda pokazati kakvom jest.

³⁷ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 159. Samouk ga je upitao je li njegov pesimističnim nakon što mu je Roquentin izjavio da nema nekog posebnog razloga

relevantnog obilježja pesimizma koje u svom društvenom denotacijskom značenju izvlači psihološke konzekvence, unatoč tome što je pojam pesimizma izvorno filozofski. U Sartreovoj *Mučnini* nema suodnosa psihoanalize i egzistencijalizma, govorimo o isključivo egzistencijalističkom romanu. Osam godina poslije, u filozofskom spisu *Egzistencijalizam je humanizam* (1946) Sartre se ograđuje od svakog psihologizma i naturalizma pri tumačenju ljudske naravi.

„Ono što hoćemo reći, jest da jedan čovjek nije ništa drugo nego niz pothvata, da je on zbroj, organizacija, sveukupnost odnosa koji konstituiraju te pothvate. Pod tim uvjetom, ono što nam se tu predbacuje, nije u samoj stvari naš pesimizam, nego jedna optimistička strogost. Ako nam ljudi predbacuju naše romane u kojima opisujemo mlitava, slaba, kukavička, a koji put čak potpuno zla bića, to nije jedino što ta bića jesu mlitava, slaba, kukavička ili zla: jer kad bismo, poput Zole, objavili da su ona takva uslijed nasljednosti, uslijed djelovanja sredine, društva, uslijed nekog organskog ili psihologijskog determinizma, ljudi bi bili smireni, oni bi rekli: evo, mi smo takvi, nitko tu ništa ne može učiniti; ali egzistencijalist, kad opisuje nekog Kukavicu, kaže da je taj kukavica odgovoran za svoj kukavičluk. On nije takav jer ima kukavičko srce, pluća ili mozak, on nije takav počev od fiziologijske organizacije, nego je on takav jer se svojim činima sazdao kao kukavica“.³⁸

U filozofskom tekstu *Egzistencijalna psihoanaliza* (1953) Sartre također pokazuje odbojnost prema psihologističkom, zato što bi priznavanje psihologističkog značilo djelomični ili potpuni otklon odgovornosti s pojedinca. Iz perspektive *Povratka Filipa Latinovicza* sagledanog kao egzistencijalističkog romana, Krleža se tu očito ne slaže sa Sartreom da je potpuna odgovornost na pojedincu zato što se u djetinjstvu stvara čovjekova psiha.

3. Simboli kao projekcija odnosa prema estetsko-ontološkom u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza*

Semantostilematski gledano, naziv romana *Povratak Filipa Latinovicza* u podtekstu nosi psihoanalitički temelj. Ako sagledamo značenje *povratka* kao indikacije na metafizičku tjeskobu, imenica *povratak* u ovom kontekstu ponajmanje označava toponimsko vraćanje nego ima frejldovski određenje

za postojanje, na što mu je Roquentin odvratio da to što je Samouk pitao nije pitanje koje si on postavlja. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 128–129.]

³⁸ Jean-Paul Sartre, *L'existentialisme est un humanisme*, Editions Flammarion, Paris, 1996, str. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, preveo Vanja Sutlić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967, str. 27–28.]

nesvjesnog simbolizirajući povratak u djetinjstvo.³⁹ Očigledno je da dolazi od glagola povraćati, a ne vraćati, što bi u psihoanalitičkom okružju označavalo *izbacivanje* negativnog psihičkog naboja koji potiče osjećaj nelagode ili pak mučnine. Filip ima neprebrodivi nesvjesni poticaj da u zaokruženoj umjetničkoj cjelini izrazi samorefleksivnu kaotičnost bića, a racionalnost koristi kao oruđe i prenosnicu kojom bi nesvjesne psihičke sadržaje artikulirao u artističko gdje ta kaotičnost pronalazi svoj red. Slikarstvom, kao mišljenjem u slikama simboličkog značenja, Filip si otvara put u autoanalizu nesvjesnih sadržaja.

Simboli u *Povratku Filipa Latinovicza* proizlaze iz osjetilne komunikacije sa zbiljom. Motiv vrućine jedan je od najčešćih motiva romana, a simbolizira strah, prijetnju i eskalaciju nasilja. Filipov prvi seksualni odnos dogodio se u kuhinji s uzavrelim loncima. Kada je Karolina izlila pun lonac uskipjele vode, spolni odnos je započeo. Ubrzo nakon što se njihov intimni susret dogodio, Karolina se udala, a Filip je, u zanosu zaljubljenosti i požude, cijelo ljeto pokušavao počiniti samoubojstvo. Nejasni i intenzivni živčano napeti osjećaji u odnosu s majkom, neobjašnjena slika ženskog akta u majčinoj kući i sek-

³⁹ U Vukovićevom psihoanalitičkom čitanju Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* djetinjstvo se promatra iz freudovske i lakanovske perspektive. Vidi: Tvrtko Vuković, „Nečitljivo djetinjstvo: čitanje i nečitljivo u ‘Povratku Filipa Latinovicza’“, u: Aneta Ryznar (ur.), *Vila – kiklop – kauboj: čitanja hrvatske proze*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2012, str. 233–249, str. 238. Vuković kaže da „nije riječ o geografskom premještanju“, nego pojam povratka tumači psihički kao povratak subjektive svijesti u djetinjstvo. Isto tako, Ivo Frangeš ističe „psihički povratak“ u značenju povratak u djetinjstvo unutar ispovijedi jedne svijesti. Iako ne spominje Freuda, Frangeš govori o pokretanju svjesnog i podsvjesnog kroz strujanje svijesti. Vidi: Ivo Frangeš, „U potrazi za izgubljenim djetinjstvom“, *Krležin zbornik*, Ivo Frangeš, Aleksandar Flaker (ur.), Institut za nauku o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knj. 1, Naprijed, Zagreb, 1964, str. 193–211, str. 194–195, 197. Frangeš kaže da se Filip „vraća u prostore svoga djetinjstva“ u pokušaju da ih iznova uspostavi i raščisti pitanje identiteta, „da se smisao i razlog njezinih razdora i nesuglasja pronađe na samom početku, i da se tako, naknadnim počinjanjem, „iz početka“, dade smisao vlastitoj ljudskoj i umjetničkoj egzistenciji“. Frangeš tu govori o Filipovu povratku u prostor djetinjstva. Dakle, djetinjstvo je temeljna ontomska figura, zato što je djetinjstvo glavna tematska ideja, a time i ono u čemu se sabiru i iz čega proizlaze sve ostale značenjske jedinice romana. Na tragu Frangešova uvida u Filipov povratak je i Vladimir Biti koji povratak isto shvaća kao ponovnu rekonstrukciju prošlosti iz perspektive sadašnjosti u kojoj je tim povratkom u prostor djetinjstva dobio priliku da iznova uspostavi svoj identitet. Vidi: Vladimir Biti, „Krlježa i evropski roman“, *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 54–55, Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1984, str. 63–82, str. 64. Biti ističe kako je Filipov „uvid u dimenzije čovjekove otuđenosti radikalniji jer shvaća da je čovjek, svaki put kad hoće ispričati svoju prošlost, prisiljen njome zavladati i time je krivotvoriti“. Riječ je o tome kako je ljudska narav takva da je čovjek zbog svoje subjektivizacije i neprestane mijene stalno primoran rekonstruirati svoju prošlost iz različitih vidova svoje svijesti, ovisno o odnosu na što se identificira.

sualni odnos s Karolinom. Zbog svih tih psihički uznemirujućih prisporodoba i događaja njegove rane mladosti, za Filipa je seks zadobio značenje emotivne udaljenosti i prijezira, nečega psihički opasnog i nasilnog. Prije konačnog obračuna sa svojom majkom, u Filipovu spavaću sobu Karolina je ponovno donijela lonac kipuće vode. Regina je došla u sobu, Karolina izašla, a verbalni je sukob između majke i sina započeo. Isto tako, u Filipovim susretima s Kyrialesom i Baločanskim pripovjedač inzistira na gomilanju motiva žestokog alkoholnog pića i njegova destruktivnog utjecaja na njihove živce. Nakon što bi popili određenu količinu rakije, nastupilo bi verbalno nasilje i razgovor o čudnovatim psihopatološkim doživljajima života.

Na proštenju sv. Roka Filip je otišao s Bobočkom nadajući se kratkom osjećaju spokoja. Sv. Rok zaštitnik je gubavaca i bolesnika te je očito da u Krležinu romanu simbolizira Filipovo duševno raspadanje, isto kao i turobno jesensko godišnje doba tijekom kojega je Filip boravio u Kostanjevcu. Jesen predstavlja kauzalno nužnu molekularnu dezintegraciju i rastakanje prirodne ljepote nakon čega se ta ljepota može ponovno roditi. Tijekom Filipova razgovora s Bobočkom, iznenada mu se u svijesti krenu pojavljivati uznemirujuće mentalne predodžbe u čijem je središtu kipući kotao simbolizirajući dolazak bića iz pakla.⁴⁰ Netom prije pojave Kyrialesa, tjeskobne predodžbe o nakaznosti nerazvrstane i razbacane zbilje upravljene nagonskim silama prikazanih u obliku vrištećeg vjetrova koji ih može sve smaknuti počele su se fatalistički pojavljivati u Filipovoj svijesti kao predosjećaj i najava Kyrialesove egzekutivne energije. Dakle, motivi koji predstavljaju vrućinu kroz cijeli roman simboliziraju potencijalni susret s nasiljem i kaosom.

„Filip je govorio o kipućem kotlu strasti i mesa, o tome kako taj duboki nagnjili dah mesa čeka na dodire svoga bila, kako se oko nas puše još neviđene i nenaslikane slike, samo ih treba spoznati, i to baš u onom grotesknom simultanitету: kako je sve nepremostivo, razbacano, istodobno, kako nema trajanja u kauzalnom smislu, i nema obrazloženih razloga, nego je sve jedno neshvatljivo kretanje, istodobno, grčevito, čist sudar nagona i strasti, koji se potvrđuju putem tijela, a oko Filipa, oko njegovih riječi, oko Bobočkine bluze zaurao je vihor, te je izgledalo da će iskorijeniti šumu i strovaliti sve to raslinje duboko dolje u gudure, gdje je šumio potok kao ogromna mračna rijeka“.⁴¹

U navedenom je citatu uočljiv metež tjelesnog i nagonskog, što najavljuje Kyrialesa, nasuprot čega stoji artistsko i duhovno čemu Filip stremlji. Kyriales je dvostruki doktor, dermatolog i doktor filozofije. Profesijska kom-

⁴⁰ Vidi: Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str.

⁴¹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 171.

binacija dermatologa i doktora filozofije u jednoj osobi doima se poprilično nestvarno i zazorno, radi se o potpuno suprotnim i gotovo nespojivim djelatnostima. Dermatologija predstavlja put i nagonско, a filozofija duhovnost. Kyrialesove profesije simboliziraju Filipovu podvojenost i ambivalentnost između karnalnog i duhovnog. Filip i Kyriales imaju vrlo blisku osobnu povijest. Obojica su proputovali gotovo cijeli svijet u bijegu od pitanja o smislu, govore više jezika, imaju psihičke traume iz rane mladosti povezane s nasiljem i ne znaju odakle potječu. Za razliku od Kyrialesa, Filip bar ima slabašni oslonac svoga podrijetla u Kostanjevcu, dok je Kyriales Grk s Kavkaza. Priповjedač u romanu navodi da se ne zna ni je li Rus, Gruzin ili Grk. Kyriales nema izvore o svom podrijetlu. To je ono što imaju zajedničko on i Filip, samo što je Filip dolaskom u Kostanjevac sebi podao šansu da razotkrije svoj identitet u prisjećanju i psihičkom provociranju svega tajnovitoga iz njegova djetinjstva, dok je Kyriales osuđen i vječno vezan za ništavilo.

Intelektualcu Krležina romana, koji proživljava naglu transformaciju identiteta, stanje egzistencijalne krize prouzročeno je povratkom u traumatičnu prošlost i upravo se tu očituje Freudovo metapsihološko stajalište, odnosno izdanci nesvjesnog, slike koje se konstantno vraćaju u svijest subjekta te se otkrivanjem metajezičnih zakonitosti sna simbolički razotkriva i identitet. Filip se vratio u Kostanjevac da razotkrije ukorijenjenost trauma iz djetinjstva i pronade sebi svojstven iskaz kako bi izrazio latentni sadržaj nesvjesnog, jer u prošlosti leži potencijal za razumijevanje vlastitosti, što bi onda uvjetovalo mogućnost za stvaranje nove i smislene budućnosti neopterećene prošlošću. Frojdovski metapsihološki, ali i proustovski motivi vezani uz prošlost javljaju se već na prvim stranicama romana, poput motiva „meduzine glave“ i „hladne kvake“ koju je Filip dotaknuo kada je došao na majčin prag pred zaključana kućna vrata.

„Dvadeset i tri godine nije ga zapravo bilo u ovom zakutku, a znao je još uvijek sve kako dolazi: i truli slinavi krovovi i jabuka fratarskoga tornja i siva, vjetrom isprana jednokatnica na dnu mračnoga drvoreda, meduzina glava od sadre nad teškim, okovanim hrastovim vratima i hladna kvaka. Dvadeset i tri godine su prošle od onog jutra, kada se dovukao pod ova vrata kao izgubljeni sin: sedmogimnazijalac, koji je ukrao svojoj majci stotinjarku, tri dana i tri noći pio i lumpao sa javnim ženama i kelnericama, a onda se vratio i našao zaključana vrata i ostao na ulici, te otada živi na ulici već mnogo godina, a ništa se nije promijenilo. Zastao je pred zaključanim vratima, i kao i onog jutra imao je osjećaj hladnog gvozdеног dodira te teške, masivne kvake u školjci svoga dlana“.⁴²

⁴² Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 5.

Psihoanalitički gledano u kontekstu *Povratka Filipa Latinovicza*, Meduza bi označavala seksualno nezasitnu ženu predatora maskiranu u put i neodoljivu požudu iza čega se krije destrukcija i smrt. Meduza se odnosi na destruktivnu žensku narcisoidnost obavijenu u ekstatički očaravajuću seksualnu energiju, što se odražava u liku Filipove majke i Bobočke. One se u romanu opisuju kao duhovno trule osobe u kojima je jedino preostala požudna nagona sila. Povijest tih dviju žena fiksira psihičko i moralno uništenje svih muškaraca s kojima su došle u kontakt. Nijedna od njih nije svjesno i namjerno razorna ličnost, nego su posljedice njihovih činidbi destruktivne za njih i za one oko njih. One su nositelji sjemena zla bez ikakve kontrole nad njim.

U *Povratku Filipa Latinovicza* Meduzina glava s uznemirenom kosom simbolizira Filipov sram od gubitka maskulnosti, zbog čega on i jest nastran samom sebi, ali i strah od seksualne intime pred majčinskim autoritetom kojeg simbolizira Meduzin smrtonosni pogled.⁴³ U romanu se opisuje kako je Filip, malo prije nego je zašao u javnu kući, osjećao sram prolazeći biskupskim trgom

⁴³ Susan R. Bowers, „Medusa and the Female Gaze“, *NWSA Journal* 2/2, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1990, str. 217–235, str. 219. Bowers navodi kako je Meduza prožeta dubokom senzualnošću i fizikalnošću koje ne mogu biti pročišćene od njezinog matrijarhalnog podrijetla. Također kaže da je ironično to što je Meduza postala klasični primjer ženskog objekta, premda je u mitu o Meduzi najviše istaknuta zastrašujuća moć njezinog pogleda. Ako Meduza izvorno ima matrijarhalno podrijetlo kako je i navedeno, ona simbolizira neupitan majčinski autoritet nad muškim djetetom, ali i ostalim muškarcima. Takva metafora primjenjiva je na ličnost Filipa Latinovicza kojemu je očev identitet nepoznat pa je majku nesvjesno doživljavao kao prijetnju kastracijom. To bi simbolički značilo da je Meduzino muško dijete obilježeno njezinim stalnim ubojitim i prodornim pogledom u simbolici podređenosti majci i time je sin psihički traumatiziran sramom od seksualnosti, upravo zato što je Meduza karnalno nepročišćena što je u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* simbolizirano Regininom profesijom prostitutke više klase. U dječjačkoj dobi, slika golog ženskog akta u majčinskoj kući zbunjivala je Filipa. Sadržaj te slike Filip je nesvjesno povezao s majkom, koja bi trebala biti oličenje zaštite i bezuvjetnog prihvatanja, čime je došlo do sukoba svjesnog i nesvjesnog te prouzrokovalo neurasteniju, a seks je za Filipa ostao nešto nerazjašnjeno i psihički opasno, označava odgođeno Filip pokušava razumski posložiti kaotičnost uznemirujućih mentalnih slika i njihovo nekontrolirano naviranje iz nesvjesnog, ali ne uspijeva iznaći racionalno objašnjenje njihove naravi u povezanosti sa sobom. Filipovo je biće rastrgano u sukobu iracionalnog i racionalnog što ga dovodi do razularenih psihičkih stanja i kako bi se obranio od takvih destruktivnih misli, on ih je preusmjerio u kreativnu svrhu okrenuvši se slikarstvu. Filipov gubitak inspiracije za slikanje, što je i parcijalni razlog njegova povratka u rodni kraj, može se povezati s Freudovim pojmom *Nachträglichkeit* koji označava odgođenu akciju na traume iz djetinjstva i potrebu za posjedovanjem objekta žudnje kojeg subjekt nikada nije mogao posjedovati. Filipov objekt žudnje je majka i to je kompleks koji ne uspijeva razriješiti te zapada u neurasteniju i krizu identiteta manifestiranu u melankoliji, nihilizmu i pesimizmu. Riječ je o zakašnjeloj reakciji na traumatične događaje iz djetinjstva koja se pojavila u Filipovoj četrdesetoj godini kada je osjetio da biva lišen umjetničkog *erosa* i odlučio se vratiti u rodni kraj u potrazi za odgovorima u vezi svoga identiteta.

opterećen irealnim dojmom da ga poznati likovi iz susjedstva voajerski nadgledaju i s gađenjem moralno osuđuju. U kontekstu Krležina romana *Meduzin* pogled predstavlja majčinsku nadmoć nad sinom, manifestiranu u Regininoj narcističkoj naravi i okrutnoj moralnoj osudi koju je izvršila nad sinom kako bi ga kaznila zato što je u njegovom spolnom činu s prostitutkama vidjela moralno zastrašni odraz same sebe. Njezin najveći strah bio je priznati pred sinom ono što je on saznao boraveći u javnoj kući o tome tko je njegova majka. Filip je od rane mladosti ostao obilježen strahom i sramom od intime te kompleksom manje vrijednosti.

„Teško bi bilo reći, da li su svojstva, kojima je tako razorno djelovao na Filipa, bila doista magične naravi, ili je taj odnos bio uslovljen nejasnim sklonostima samoga Filipa, koji se u životu često podređivao raznim manjevrijednim i bolesnim ljudima i ženama, i u takvim nesamostalnim, podređenim stanjima obično doživljavao svoje najteže sudare i lomove“.⁴⁴

Filip sebe vidi inferiornijeg u odnosu na druge. Unatoč tome što u djetinjstvu i mladosti nije bio voljen, on se i dalje kroz život podređivao i podavao psihopatološkim ženskim osobama. Prema ovakvom shvaćanju, u Filipu se može prepoznati mazohizam, ali i seksualno kompulzivno ponašanje koje se posljedično pokazuje kao mazohističko. U Filipovoj je psihi u ranom djetinjstvu konstruiran takav emotivni sustav vrijednosti u kojem je emocija ljubavi, koju od majke nije nikada doživio, jezgrovito preobražena u emociju srama i poniženja. Iz tog su razloga žene s osobinama njegove majke za Filipa bile objekt žudnje. Afektivne podražaje koje je Filip u psihičkom stanju percipirao, u njegovoj svijesti nužno imaju psihopatološko polazište, zato što afektivni podražaji kakve je doživljavao u djetinjstvu sa sobom su nosili osjećaj srama i poniženja. I zato je Filipa neurotično privlačila Kyrialesova negativna energija kojoj se pokušao svjesno oduprijeti i zanemariti je, ali je imao neobjašnjivu i nezaustavljivu psihičku potrebu nesvjesnog ishodišta ulaziti u sukobe s Kyrialesom.

Na razini umjetnosti kao manifestacije duha, Kyriales pokušava anulirati svaku Filipovu nadu u potrazi za smislom tjerajući ga u neizdrživu sumnju, pritom uživajući u Filipovoj emocionalnoj patnji i slabšim pokušajima obrane smisla i spoznajne vjerodostojnosti slikarstva. Kyriales je nadrealistički otjelovljen lik. Pripovjedač kaže da je Kyriales „raspolagao čudnim i neobičnim svojstvom: sposobnošću, da razara sve Filipove zamisli, da mrvli njegove istine i zanose, i da sve Filipove tjelesne i duševne snage atomizira u prašinu i u potpuno bezvrijedan pepeo“.⁴⁵ Navedena deskripcija neobičnog i opasnog svojstva koje Kyriales posjeduje spram Filipa implicira kako je Kyriales imanentan Filipu te aludira da je njegova pojava inherentna Filipovoj

⁴⁴ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 177.

⁴⁵ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 175–176.

svijesti. Kyrialesova pojava je mistificirana do razine gdje možemo govoriti o elementima fantastike u oblikovanju tog lika. Iz nadrealističke perspektive, Kyriales je sotonizirana tvorevina projicirana iz Filipova sukoba sa samim sobom⁴⁶ koji proizlazi iz antagonizma između umjetničkog, apstraktnog, racionalnog i nihilističkog, tjelesnog, iracionalnog.

⁴⁶ Vidi: Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str. 97–98. Engelsfeld Kyrialesa poistovjećuje s Jungovim terminom *sjena* i tvrdi da je Kyriales „personifikacija Filipove svijesti“. Smatram kako postoji osnova da se odnos između Filipa i Kyrialesa protumači na temelju analitičke psihologije Carla Gustava Junga, ali se ne slažem s takvim pristupom jer mislim da je neprecizan i nepotpun kada govorimo o odnosu Filipa i Kyrialesa. Jungovo učenje o sjeni valjan je argument za objašniti zašto je Kyriales toliko privlačio Filipa na metalogičkoj razini. Sjena je za Junga neodvojiva od ega, a u romanu vidimo kako se Filip nikako nije mogao psihički odvojiti od Kyrialesa. Filip je žustro reagirao na svaku Kyrialesovu izjavu bez da je svoje osobne stavove uspio razdvojiti od njegovih nego je bio prisiljen suprotstavljati mu se, zato što je u tim dijalozima Filip zapravo uvjeravao sebe pokušavajući odbaciti svoje sumnje u smisao vlastite egzistencije. U romanu se opisuje kako je Filip imao neku čudnovatu i patološku potrebu razgovarati s Kyrialesom, iako ga organski nije podnosio, ali je jednostavno mimo svoje volje morao ulaziti u verbalne sukobe s njim. S druge strane, Kyriales je na kraju romana počinio samoubojstvo i time su se on i Filip razdvojili, znači da ipak ne možemo govoriti o tome da je Kyriales Filipova sjena. S Engelsfeldovim tumačenjem Kyrialesa kao Filipove sjene djelomično se slažem iz razloga što je za Junga uloga sjene zaštititi ego i usput izražavati društveno neprihvatljiva ponašanja poput Filipova odlaska u javnu kuću. U tom smislu bismo mogli reći da je to učinila Filipova sjena, a ne on svjesno. Prema Jungu, sjena štiti ego od negativnih osjećaja kao što su sram i krivnja, što nije pokazano u odnosu između Filipa i Kyrialesa. Filip je psihički opterećen osjećajem srama i krivnje, zato što mu nedostaju pokazatelji o svom podrijetlu. Iz ove perspektive može se reći kako Filipovo nesvjesno ili sjena, s namjerom da se zaštiti ego, negativne osjećaje projicirala u monstroznom liku Kyrialesa. Kyriales nije došao da zaštiti Filipa i oformi mu psihički oslonac, stoga ne može u potpunosti biti njegova sjena, nego je došao u Filipov rodni kraj da upropasti njegovo posljednje utočište u potrazi za identitetom i smislom egzistencije. Sjenu čovjek uvijek vidi u drugima i iz te perspektive možemo reći da je Kyriales Filipova sjena, jer je Filip u Kyrialesu vidio sliku samog sebe i prema njemu je osjećao gađenje kao i prema samome sebi. Filipova antagonistična ličnost sa sobom nosi destrukciju i izopačenost, što je onda projicirano u liku Kyrialesa. U snovima sjena se pojavljuje u osobi istog spola one osobe koja sanja. Sjena ne mora biti protivnik, ali može postati neprijateljski nastrojena ukoliko je subjekt ne razumije ili zanemaruje. To znači da Filipov neprijateljski odnos s Kyrialesom nastaje iz Filipova nerazumijevanja samoga sebe. I zato je Kyriales projekcija Filipovih sumnji u smisao svoga postojanja, jer je on osoba nepoznatog podrijetla i bez identitetske podloge. Filip je završio sa socijalnim odnosima, više ga ne zanimaju društveno prihvatljiva ili neprihvatljiva ponašanja. Ili ako ćemo govoriti Jungovom terminologijom, u Krležinu romanu ima jako malo mjesta kolektivnom nesvjesnom. Kolektivno nesvjesno se u Krležinu romanu odnosi na simbolička iskustva egzistencije poput Meduzine glave, jer se kolektivno zna da je taj motiv negativnog predznaka. Filip želi razriješiti antagonizam unutar svoje svijesti i to čini asocijativnom analizom dosadašnjih odnosa s drugima i odnosa prema samom sebi. Pripovjedač nam razotkriva Filipovo osobno nesvjesno tako što nas vodi kroz njegove subliminalne percepcije, prizivajući sjećanja koja ne mogu istupiti na svjesnoj razini nego su evocirane asocijacijama, a mogu se pojavljivati u snovima i fantazijama.

4. (Ne)moć jezika i iskazne kompenzacije

Istaknuto poetičko obilježje modernističke proze koje prvenstveno ukazuje na Proustovu monološko-asocijativnu poetiku raslojavanja ontološki razlančane biti koja izmiče i neuhvatljiva je verbalnoj artikulaciji, gdje do izražaja dolaze sintaktičke strukture čija je narav bliža pri opisu snova ili priviđenja nego konceptu tradicionalnog romana. U Krležinu je romanu simbolizam iskazna kompenzacija za nemoć jezika. Jezik sna ne odgovara konvencionalnim jezičnim jedinicama, njegov se metajezik može razumjeti isključivo simbolički. Govorom je ostvarena simbolička razina sporazumijevanja, ali nesvjesni dio psihičkog aparata ne razumije govor. Riječ je o konvencijama koje su nastale uporabom svjesnog dijela psihičkog aparata kao konkretizacija sustava apstraktnih znakova, a time nije moguće doći do iskonskog znanja o sebi.

Freudovo je shvaćanje identiteta vezano uz jezične strukture sna čije je metajezično značenje moguće odgonetnuti samo na simboličkom planu.⁴⁷ Jezik u svom konvencionalnom simboličkom sustavu nije primjenljiv na san koji ima specifičnu značenjsku strukturu. San je za Freuda, ništa drugo, nego zagonetka u slikama bez univerzalne kompozicije, ali nikako slikarska kompoziciju.⁴⁸ U Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza*, koliko god on imao psihoanalitičkih elemenata, događa se upravo suprotno od navedenoga Freudova tumačenja. Snovi i halucinantno jesu slikarske kompozicije. Subjektov identitet konstruira se u nesvjesnom još u ranom djetinjstvu tako što psihički aparat cenzurom potiskuje psihički neprihvatljivu asocijaciju o događaju iz prošlosti. Sadržaj koji je cenzurom potisnut u nesvjesno, tijekom spavanja kada cenzura postane propustljivija, latentne misli simbolički se oslobađaju u obliku vica, omaške i sna, što je u Filipa zamijenjeno halucinantnim vizijama

⁴⁷ Sigmund Freud, „Die Traumdeutung“, u: Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey (ur.), *Sigmund Freud Studienausgabe in zehn Bänden mit einem Ergänzungsband*, svezak 2, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt na Majni, 1982, str. 344. Freud smatra kako treba pretpostaviti da u radu sna nema posebne simbolizacijske djelatnosti duše, nego je sam san kao takav simbolizacija koja je u skladu s mislima nesvjesnog. Znači da je san simbolički formiran na način da što bolje predoči ono što izmakne cenzuri. San je simbolički iskaz nesvjesnog sa specifičnom jezičnom strukturom.

⁴⁸ Freud, „Die Traumdeutung“, str. 281. Freud kaže da su nam misli sna samorazumljive čim saznamo za njih, dok nam je sadržaj sna prikazan, takoreći, hijeroglifskim pismom čiji se znakovi mogu prenijeti u jezik misli sna te da bismo bili u zabludi kada bismo te znakove tumačili prema njihovoj simboličkom odnosu. Freud govori o tome da riječi, ukoliko se poslože na način da svaka slika sna unutar te cjelokupne zagonetke predstavlja jednu riječ ili slog, stoga te sastavljene riječi više nisu besmislene nego dobivaju pjesničko obilježje. San je za Freuda, ništa drugo, nego zagonetka u slikama. Freud napominje kako su njegovi prethodnici u istraživanju snova pogriješili što su rebus prosuđivali kao slikarsku kompoziciju i zato im se kao takav činio besmislenim i bezvrijednim.

često ispremiješanim i suživljenim sa snovima kao reakcijama na osjetilnu blizinu rodnog kraja te pojava i stvari koje Filipa sjećanjem odvođe u propitivanje jezične strukture nesvjesnog vezane uz psihičke komplekse iz djetinjstva.

U *Povratku Filipa Latinovicza* gramatička nepovezanost rečenica i asocijativni tok misli pripovjednim tehnikama *struje svijesti* i unutarnjeg monologa u temelju sadrži Freudovo poimanje snova i halucinacija kao izraza nesvjesnim sintaktičkim strukturama koje su nam na prvi pogled apsolutno nepovezane i besmislene, ali u motiviranoj kontekstnoj cjelini odaju prirodu psihičkog kompleksa. Bit koju san iskazuje očituje se u značenju simbola vezanih za povratak u prošlost gdje je identitet zarobljen. Kao što i vidimo u *Povratku Filipa Latinovicza*:

„Vraćale su se emocije i dolazile jedna za drugom, kao ptice kada se vraćaju iz Egipta, u šumnim jatima. Sjedi Filip u sutonu (u slamnatom naslonjaču pred verandom), gleda u predvečernjem zelenilu lastavice kako kruže oko krova u strmim i smionim krivuljama i misli o tome, kako je život zapravo krvoločan i okrutan kriminal“.⁴⁹

Emocije proživljene u djetinjstvu vezane su uz određene stvari, mjesta i pojave te su ponovno počele dolaziti u Filipovu svijest pod utjecajem stvari na koje je nailazio u Kostanjevcu. Svaki put kada bi se Filip prisjetio djetinjstva, on bi zašao u onirički delirij kao da je pod napadajem zvukova i pokretnih vizija iz prošlosti.⁵⁰ Oniričko postaje stvarnost, više ne možemo biti sigurni je li riječ o halucinantnim fantazijama ili o Filipovim snovima pri njegovoj imerziji u mentalne predodžbe.

Filipovo zahvaćanje biti mentalnih predodžbi možemo povezati s Freudovim stavom da „nagon nikada ne može postati objekt svijesti; to može samo predodžba koja ga predstavlja. Ne pričvrsti li se nagon uz neku predodžbu, ili ne izađe na vidjelo kao afektivno stanje, o njemu ne možemo ništa znati“.⁵¹ U srži Filipove neurastenije stoji teret seksualnog kompleksa čija narav u njega diktira tijek ostalih psihičkih procesa u njegovoj svijesti te je seksualno opisano kao neiskazivo i metalogično. Filipove psihičke traume izazvane su nagonskim i da bi se izvor traume mogao pokazati, sve njegove potisnute emocije intenzivno nadolaze iz nesvjesnog preko dodira s materijalnim objektima te se u Filipovoj svijesti pokazuju kao mentalne slike koje u simbolima predstavljaju njegove psihičke rane. Filip je nesvjesno potaknut na prisjećanje afektivnim podražajima dobivenih iz osjetilnog kontakta s predmetima čija narav, s obzirom na njegovu prošlost, posjeduje svojstvo evokacije sjećanja na događaje iz prošlosti.

⁴⁹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 106.

⁵⁰ Vidi: „“, u: Živa Benčić, Dunja Fališevac (ur.), *Prostori snova: oniričko kao poetološki i antropološki problem*, Disput, Zagreb, 2012, str.

⁵¹ Sigmund Freud, *Budućnost jedne iluzije*, preveo Boris Buden, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 107.

U posljednjoj konfrontaciji sa svojom majkom, najvećom misterijom Filipova djetinjstva i života, obračunao se sabravši fragmente iz djetinjstva u repliku kojom iskazuje besmisao i psihičku uznemirenost do čijeg izraza nije mogao doći svih tih godina, a ono je stajalo potisnuto u nespvesnom i čekalo poticajni trenutak da *izađe* van. Prisjećanjem naizgled beznačajnih motiva iz djetinjstva pobudio je nespvesno, a ono nije metajezički komplementarno sa svjesnim artikulacijama niti se može obrazložiti logikom pojmova.⁵² Psihičke komplekse i nespvesni kaos mišljenja Filip je slikanjem pokušavao konvertirati u konkretan umjetnički izraz i otuda njegova potreba za slikarstvom kao slobodnom i intimnom formom sebe-iskustva. Nespvesno je bio potaknut da postane slikarom, jer su nespvesne evokacije bile previše agresivne da mu se svjesni dio psihičkog aparata odupre mehanizmom racionalizacije, pa je umjetnički nagon postao dominantnim u Filipovoj svijesti, zato što je jedino putem umjetnosti mogao uređeno i zorno predočiti komplekse iz nespvesnog gdje pojmovo raščlanjivanje ne može doprijeti. Filip je slikarskim jezičnim izrazom uspijevaio prizvati sjećanja koja bi ga mogla odvesti do samoidentifikacije.

Iz perspektive estetike, u romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* problematizira se relativizacija zbilje putem jezika, zato što riječi i diskurs ne progovaraju o istini. Slikarstvo, snažni stvaralački poriv s ciljem iskazivanja nespvesnog psihičkog sadržaja u Filipu je potaknulo metafizičke predodžbe o svom biću te je estetsko, kao odraz osjetilne spoznaje iskazane sintetičkim sudovima pridošlih iz misaonosti subjekta, došlo u službu ontološkog. Riječ je o svojevrsnoj *antimetafizici*. I tu se Krleža udaljuje od Sartrea koji daje prednost pojmovnom fenomenološkom istraživanju. Automatizmom misli prouzrokovanih osjetilnim utiscima potisnutih u nespvesno, Krleža estetski nameće psihologijsko prije filozofijskog. No, oba književnika ustupaju zahtjev za razdvajanjem biti od pojave, što je fenomenološki element prema kojemu oba romana možemo nazvati filozofskima.

„To da umjetnost još uvijek – nažalost – postoji kao nekakav metafizički faktor, to je samo znak zaostalosti! Bilježiti životne podatke danas, u vrijeme bihevizma, primitivnim simbolima slikovitosti, na mitološki način, alegorično, to je tako zaostalo, kao što su zaostali egipatski hijeroglifi spram bilo koje naše suvremene infinitezimalne formule! I sada mu dolazi tu jedan prosječno nadareni i prosječno naobraženi gospodin slikar, i od Kyrialesa traži da mu ‘logikom tjelesnih razloga’ objasni misterij estetske emocije!“⁵³

⁵² Vidi: Jacques Lacan, „L’instance de la lettre dans l’inconscient ou la raison depuis Freud“, u: *Écrits I*, Éditions du Seuil, Paris, 1966, str. 493–531. Prema Lacanu, nastavljaču Freudove psihoanalize, identitet je skriven u entitetu nespvesnog koje ima svoje jezične strukture, a taj jezik izražen je simbolima koji se pojavljuju u snu.

⁵³ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 197.

Kyriales zauzima stav o bezvrijednosti slikarstva kao umjetnosti koja upravo nije individualna, nego, prema Kyrialesu: „Vi gledate ljude kako prolaze ulicama i onda sasvim isprazno nagomilavate svoja bizarna opažanja, a ta opažanja, nota bene, nisu ni vaša, to su pročitane stranice, isčeprkane bez reda tu i tamo“.⁵⁴ Kyriales negira spoznaju biti, odnosno mogućnost valjanosti spoznajnih kategorija uopće, a Filip nastupa sa suprotnim stavom. Za razliku od Roquentina, Filip je okrenut ideji napretka što je izvojevao artikulirati u žestokom polemiziranju s Kyrialesom.

„Kakve neukusne gluposti! Samo jalovo gubljenje vremena s gluhonijemima, luđacima i manijacima! Zar ovi barbari imaju pojma o neposrednom gledanju? Zar oni znaju, kako ne treba gledati unatrag, nego naprijed! Neposredno, čisto, oprano, bez ijedne misli ili primisli! Samo gledati, nenaučeno, ne kroz tuđa stakla, nego u okviru vlastitih emocionalnih mogućnosti: bez prostora, bez vremena, bez uma i bez razuma! A on još nije izgubio od svoje emotivne snage i on neobično živo osjeća, kako umjetnost nije ono što ovakvi barbari misle: otisak ptičje noge u blatu ili voštani odljev! Umjetnost je talenat, a talenat je ono što nenadareni mozgovi ne mogu da pojme. Talenat je snaga, koja se ne da objasniti ničim tjelesnim, ali isto tako ničim duhovnim, i te funkcije talenta su clairvoyante i stoje iznad običnih funkcija razuma i tijela nedohvatno!“⁵⁵

Filip govori o spoznaji putem čiste umjetničke apstrakcije, što Kyriales kao poznavalac medicine i fiziologije ismijava govoreći da „slikarske lubanje danas izgledaju kao lubenice bez mesa: unutarnja bezličnost podređuje se sasvim prirodno stranim utjecajima! Odatle to današnje neinteligentno slikarsko glavinjanje, bez ikakve svrhe i smisla“.⁵⁶ Kyrialesov nihilistički svjetonazor Filip organski ne može prihvatiti, reagira napadom bijesa, zato što se u Filipu tek pod utjecajem estetskih impulsa mogla poroditi apstraktna spoznaja samih biti stvari. Filipov umjetnički pristup spoznaji Kyriales je intelektualno-racionalnim retoričkim oružjima s lakoćom unižavao i besramno dovodio do krajnje banalizacije kako bi sve vrijednosti u koje Filip vjeruje, ili očajnički želi vjerovati, poništio relativizacijom zbilje putem jezične manipulacije.

Kao što ističe Engelsfeld: „prema Kyrialesu estetski doživljaj omogućen je time što je naše tijelo pretvoreno u glazbalo koje odjekuje na zabilježene tuđe doživljaje.“⁵⁷

Kada se vraćao s kupanja na rijeci, Filip je kod neke stijene zatekao bizaran prizor gluhonijemog vrištećeg djeteta, za kojeg ne znamo je li stvar-

⁵⁴ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 181.

⁵⁵ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 204.

⁵⁶ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 181.

⁵⁷ Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str. 102.

nost ili halucinacija preko koje se Filip vratio u svoju osobnu prošlost i vidio psihi samog sebe. Dijete je bilo oprženo suncem te je neartikulirano mumljalo i urlikalo. Ističe se animalnost i jeka tog gluhoonijemog glasa koji odašilje signal o neizdrživosti nagonskih energija: „drhtao je taj životinjski gluhoonijemi glas dječji na punoj svjetlosti“ i razlijevao se posvuda.⁵⁸ Taj prizor simbolizira nemoć jezika i nemogućnost iskazivanja psihičke zbilje subjekta. Čovjek je zatvoren i zarobljen unutar jezika. Nakon tog prizora Filip je pohitao do slikarskog platna da naslika to dijete, jer je u njegovu nesvjesnom simbolika te opsene vizije potaknula slikarski iskaz jezično neiskazivog psihičkog sadržaja.

5. Zaključak

Filozofičnost Sartreova romanesknog diskursa moguće je pojmovno prikazati, a time i dokazati premisu da je u *Mučnini* riječ o njegovim filozofskim stavovima kao ličnosti unutar povijesti filozofije. Prvi argument za dokazivanje takve premise bio bi čisto historiografski: Sartre je objavio filozofski tekst *Bitak i ništo: ogled o fenomenološkoj ontologiji* gdje zasniva svoju filozofiju egzistencijalizma, kojeg je izdao pet godina poslije *Mučnine* i u kojem se prepoznaje filozofiranje iz *Mučnine* za koju bi se moglo reći da je skica za *Bitak i ništo*. Stoga je drugi argument ontološki te proizlazi iz prvoga: Sartre je u *Mučnini* iznio ontološku problematiku čiju je narav kasnije pojmovno definirao u filozofskoj raspravi, stoga je opravdano ustvrditi da je *Mučnina* filozofski roman s namjerom iskazivanja filozofskih kategorija iz perspektive filozofije egzistencijalizma.

Nasuprot tome, kada govorimo o *Povratku Filipa Latinovicza* u filozofskom kontekstu, stvar ne stoji kao sa Sartreom zato što ne možemo govoriti o Miroslavu Krleži kao o filozofu, jer Krleža iza sebe nema napisanih tekstova u kojima se razmatraju filozofijski problemi. Krleža svoj roman *Povratak Filipa Latinovicza* postavlja u filozofski narativ psihoanalitičkog i egzistencijalističkog određenja. Filozofski stavovi koje možemo pronaći u *Povratku Filipa Latinovicza* ne možemo razmatrati kao stavove autora, nego kao dijalog antagonističkih stajališta utjelovljenima u likovima čije su bolesne ličnosti glavnom liku metafizička i psihička prijetnja, a izgrađene su na temelju Filipova sukoba svjesnog i nesvjesnog. Narav dijaloga u Krležinu romanu nije konstruktivna, nego dekonstruktivna zato što se antitetičkim replikama dekonstruirati, fenomenološki razdvaja i demaskira Filipova ličnost. Iz navedenog može se zaključiti da bi *Povratak Filipa Latinovicza*, ukoliko ga sagledamo kao filozofski roman, eksplicirao određenje čovjeka kao odnosa u

⁵⁸ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 104.

relacijama opozicija samospoznaje i samouništenja. Psihopatološko postaje egzistencijalna karakteristika opisana i kontekstualizirana psihoanalitički, što bi se moglo nazvati psihoanalitičkim egzistencijalizmom.

Iz fenomenološke perspektive, koja je u ovom radu ponajviše i zastupljena pri estetsko-ontološkoj usporedbi Krležina i Sartreova romana, filozofija tendira da bude znanost o pojmu, dok se književnost bavi izrazom čiji se ontološki karakter potencijalno odražava estetski kroz sintaktostilematsku i semantostilematsku vrijednosnu raščlambu. U *Povratku Filipa Latinovicza* i *Mučnini* se putem estetskog izraza izražava pojam, čija je bit skrivena i verbalno nemoguća za artikulirati, jer specifični jezik individualne egzistencije i njezine metafizičke tjeskobe, koju egzistencija nužno nosi sa sobom, nije u mogućnosti da bude preveden u jezične znakove, a time nije ni u mogućnosti pojašnjenja takve biti semantičko-logičkom strukturom. Tada nastupa umjetnost i oslikava iskustvo egzistencije, koju Filip i Roquentin shvaćaju ničean-ski. Estetska poveznica između Krležina i Sartreova romana krije se upravo u izrazu kao osjetilnoj, a onda i intelektualnoj, komunikaciji i opiranju koegzistenciji sa zbiljom te izdvajanju sebe iz svijeta. Krleža se poslužio psihoanalitičkom metodom (u smislu da *Povratak Filipa Latinovicza* kao konfesionalni roman ima izlječiteljsku i terapeutsku ulogu) te pripovjednim tehnikama kao što su psihonaracija i unutarnji monolog kako bi predočio Filipova ontološka promišljanja kojima se propituje smisao umjetnosti i njezina estetičnost u svrhu opravdanja smisla Filipove egzistencije, dok Sartreovo romaneskno uobličeno filozofsko istraživanje zauzima fenomenološko-ontološki pristup u pokušaju opravdavanja smisla egzistencije umjetnošću.

Suprotno Krležinu Filipu, Roquentin misli u pojmovima. Dakle, on metafizičku tjeskobu ne razumijeva, premda to uzima u obzir, kao pojavu psihičkog podrijetla s uzrokom u socijalnim odnosima. Iz promatranja Sartreova književnog i filozofskog opusa nameće se zaključak da je u prvom redu okrenut egzistencijalizmu čije je bitno obilježje, i kao književnog i filozofskog pravca, negativistički odnos prema psihologizmu, što podrazumijeva da filozofske i psihološke kategorije ne mogu biti u suodnosu. Prema tome, sukobi, strahovi, anksioznosti ili fobije nužno ne mogu biti uzrok metafizičke tjeskobe niti se te dvije kategorije uopće mogu uspoređivati, zato što mučnina kao strah od postojanja ima ontološki status, a socijalna anksioznost prvenstveno ulazi u područje psihologije ili čak psihopatologije.

Nihilizam kojeg doživljavaju Filip i Roquentin je iz perspektive psihopatologije denotativno određen kao psihički nezdrav i mentalno nehigijenska pojava ili kao posljedica psihičke bolesti ili poremećaja, dok iz filozofske perspektive nihilizam u konotaciji može imati psihopatološko značenje, ali je denotativno određen propašću etičkog vrijednosnog sustava bića kao bića.

Primjerice, Kyriales započinje nihilistički, ali kada su njihovi razgovori počeli prodirati u veće dubine psihe, Kyrialesov nihilizam pretvara se u psihopatološke ispovjedi. Krležin je pripovjedač djelomično suglasan sa Sartreovim u stavu da pojave psihičkog ili psihopatološkog podrijetla imaju podlogu u bitku bića i rezultat su ne-integriranosti bića sa samim sobom, u značenju, ne biti isti samom sebi isto je što i ne-identitet, odnosno, biti u neznanju o sebi i time nastran samom sebi. U Filipa i Roquentina identitet nikada nije u potpunosti dovršen, nego je u stalnoj mijeni, što bi značilo da je individua u tom slučaju konstantno strana u svijetu. Biti isti samom sebi u nikada dovršenom procesu ostvarivanja svoje biti znači imati identitet te nužno uključuje biti stran spram drugih, ali ne i spram sebe.

Krleža, kroz cijelo stvaralaštvo, a posebno izravno u spomenutom romanu, nastoji izraziti ljudsku narav formiranu autodestruktivnim kaosom neorganiziranog toka misli čovjekove svijesti. Neuređenost misli i ideja proizlazi iz napetosti između nagonskog i racionalnog te je prema tome i ljudska povijest u iskonu nastala iz jezgreno podsvjesne autodestruktivne i nasilne naravi, što znači da je agonija u potrazi identiteta i smisla egzistencije, ništa drugo nego besmislen psihosomatski proces. Iz te ideje izvire tjeskoba kao manifest paradoksalne, potencijalno poražavajuće i nepodnošljive egzistencijalne nelagode koja Filipa tjera na iskonsku spoznaju o svom biću. Sartre u *Mučnini* tek implicira spoznaju o čovjekovoj autodestruktivnoj naravi, ali je ne eksplicira za razliku od Krleže čiji pripovjedač indirektno nameće sporazumijevanje egzistencijalizma i psihoanalize te uključuje psihološko u ontološko u primarnoj intelektualnoj potrebi za spoznajom kao izlazom iz metafizičke tjeskobe, ali i psihičke anksioznosti. Spoznaja relacije intelektualnog i animalnog za Filipa bi značila duhovni spas, jer bi konačno razriješio seksualni kompleks te pomirio duhovno i nagonsko, ali to se ne događa, zato što racionalno i nagonsko u svojoj biti nadopunjuju jedno drugo, bez obzira na potencijalni nesvjesni sukob uzrokovan takvom antagonističkom naravi čovjeka. Bez antagonizma ne može se odvijati dijalektika, a bez nje nije moguć proces postajanja egzistencije u esenciju.

Potaknuti mučninom, kao misaonim stimulansom u fiziološkoj manifestaciji, koja je u njima izazvala idiosinkrazijsko čuđenje prema stvarima i svijetu te odnosu njih samih u odnosu na te stvari i svijet, Filip i Roquentin ulaze u egzistencijalni proces koji ih odvodi iz egzistencije u esenciju. Oba lika prošlost smatraju prebrodivom u procesu postajanja egzistencije u esenciju. U Roquentina je to izvedeno fenomenološkim problematiziranjem samoodređenja bitka bića s obzirom na prošlost, a u Filipa je određenje egzistencije zasnovano psihoanalitički i metalogijski. Iz solipsističke perspektive glavnih likova svijet je ontološki interpretiran kao amorfni entitet. Roquentin prihvaća

mučninu, on pred njom zauzima fenomenološki znanstveno-istraživački stav, dok joj se Filip uporno i neumoljivo odupire umjetničkim nagonom nadajući se da postoji izlaz u razotkrivanju značenja košmarnih i raznorodnih osjetilnih podražaja iz prošlosti pretočenih na slikarsko platno. Smisao Filipove egzistencije je u umjetnosti, zato što se tek slikarstvom potencijalno može izraziti traumatičnost iz djetinjstva.

Literatura:

- Anderson, S. L. (1992). „Philosophy and fiction“. *Metaphilosophy* 23/3. New Jersey: Wiley, str. 203–213. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/24438864> (pristupljeno 18. 2. 2020).
- Baldick, C. (2004). *Concise dictionary of literary terms*. Oxford: Oxford University Press.
- Bertocci, P. A. (1965). „Existential Phenomenology and Psychoanalysis“. *The Review of Metaphysics* 18/4. Američko katoličko Sveučilište, Washington: Philosophy Education Society Inc., str. 690–710. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/20124086> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Boag, S. (2016). *Metapsychology and the Foundations of Psychoanalysis: Attachment, Neuropsychanalysis and Integration*. London i New York: Routledge.
- Bowers, S. R. (1990). „Medusa and the Female Gaze“. *NWSA Journal* 2/2. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, str. 217–235. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/4316018> (pristupljeno 13. 2. 2020).
- Biti, V. (1984). „Krlježa i evropski roman“. *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 54–55. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, str. 63–82.
- Bukić, F. (1971). „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krlježinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2. Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 201–229.
- Clayton, C. (2009). „Nausea, Melancholy and the Internal Negation of the Past“. *Sartre Studies International* 15/2. New York: Berghahn Books, str. 1–16. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/23511159> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Compagnon, A. (2007). *Demon teorije*. S francuskog prevela Morana Čale, ur. Zagreb: AGM.
- Croce, B. (1991). *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika: teorija i historija*. Prijevod s talijanskog Sanja Roić, ur. Zagreb: Globus.
- Engelsfeld, M. (1975). *Interpretacija Krlježina romana Povratak Filipa Latinovicza*. Zagreb: Liber.

- Engelsfeld, M. (1978). „Time as a Structural Unit in Krleža’s The Return of Philip Latinovicz“. *The Slavic and East European Journal* 22/3. SAD: American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, str. 362–371. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/307536> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Fink, B. (2004). *Lacan to the Letter: Reading Ecrits Closely*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Flaker, A. (1976). *Stilske formacije*. Zagreb: Naklada Liber.
- Frangeš, I. (1964). „U potrazi za izgubljenim djetinjstvom“. Ivo Frangeš, Aleksandar Flaker (ur.). *Krležin zbornik*. Institut za nauku o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Knj. 1. Zagreb: Naprijed, str. 193–211.
- Fraser, W. R. (1959). „Aesthetic Reflections on the Modern Novel“. *Philosophy and Phenomenological Research* 19/4. Sveučilište Brown, Rhode Island: International Phenomenological Society, str. 518–523. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/2105119> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Freud, S. (19). „“. U: James Strachey (ur.). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Svezak. Preveo s njemačkoga James Strachey. London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Freud, S. (1982). „Die Traumdeutung“. U: Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey (ur.). *Sigmund Freud Studienausgabe in zehn Bänden mit einem Ergänzungsband*. Svezak 2. Frankfurt na Majni: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Freud, S. (1986). *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*. Preveo Boris Buden, ur. Zagreb: Naprijed.
- Friedman, L. (1958). „Psychoanalysis, Existentialism, and the Esthetic Universe“. *The Journal of Philosophy* 55/15. Odsjek za filozofiju Sveučilišta Columbia u New Yorku: Journal of Philosophy, Inc., str. 617–631. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/2022066> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Genette, G. (2006). *Metalepsa: od figure do fikcije*. S francuskoga prevela Ivana Franić, ur. Zagreb: Disput.
- Haynes-Curtis, C. (1995). „Sartre and the Drug Connection“. *Philosophy* 70/271. Cambridge: Cambridge University Press on behalf of Royal Institute of Philosophy, str. 87–106. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/3751588> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Husserl, E. (2003). „Filozofija kao stroga znanost“. U: Edmund Husserl. *Filozofija kao stroga znanost i druge rasprave*. Preveo i pogovor napisao Ante Pažanin, ur. Zagreb: Naklada Ljevak, str. 8–68.

- Jung, C. G. „The Development of Personality“.
- Kitcher, P. & Wilkes, K. V. (1988). „What Is Freud’s Metapsychology?“. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* 62. Oxford: Oxford University Press on behalf of The Aristotelian Society, str. 101–115, 117–137. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/4106762> (pristupljeno 6. 4. 2020).
- Krleža, M. (1980). „Povratak Filipa Latinovicza“. U: Enes Čengić (ur.). *Povratak Filipa Latinovicza (lektira za srednje škole)*. Drugo izdanje. Sarajevo: IGKRO Svjetlost, Zagreb: Školska knjiga.
- Lacan, J. (1966). „L’instance de la lettre dans l’inconscient ou la raison depuis Freud“. U: *Écrits I*. Pariz: Éditions du Seuil, str. 493–531.
- Lacan, J. (2006). „The Instance of the Letter in the Unconscious or Reason Since Freud“. U: Jacques Lacan. *Écrits: The First Complete Edition in English*. Preveo Bruce Fink, ur. New York: W. W. Norton & Company.
- Jakobson, R. (2008). „O estetskoj funkciji jezika“. U: *O jeziku*. S engleskoga preveo Damjan Lalović. Linda R. Waugh, Monique Monville-Burszon, ur. Zagreb: Disput.
- Lyotard, J-F. (2005). *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*. Prevela Tatiana Tadić, ur. Zagreb: Ibis grafika.
- Meretoja, H. (2014). „Narrative and Human Existence: Ontology, Epistemology, and Ethics“. *New Literary History* 45/1. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, str. 89–109. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/24542583> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Posavac, Z. (1968). „Estetika Miroslava Krleže“. *Kolo: časopis Matice hrvatske za kulturu i umjetnost*, nova serija 6(126)/7. Zagreb: Matica hrvatska, str. 3–35.
- Roudinesco, E. (2004). *Psihoanaliza i njezini putovi*. Prevela Marina Bonačić-Kapor. Zagreb: Naklada Slap.
- Sartre, J-P. (1938). *La Nausée*. Paris: Gallimard.
- Sartre, J-P. (1943). *L’Être et le néant: Essai d’ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard.
- Sartre, J-P. (1980). *Mučnina*. S francuskoga preveo Tin Ujević. Priredio Branimir Donat, ur. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Sartre, J-P. (1996). *Existential Psychoanalysis*. Preveo Hazel E. Barnes. Pogovor napisao Rollo May, ur. Washington: Gateway Editions.
- Sartre, J-P. (1996). *L’existentialisme est un humanisme*. Paris: Editions Flammarion.
- Sartre, J-P. (1997). *Mučnina*. S francuskoga preveo Zlatko Crnković, ur. Zagreb: Konzor.

- Sepčić, V. (1996). *Klasici modernizma*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. „Schizoid Personality Disorder. Schizotypal Personality Disorder“. 2013. Fifth Edition (DSM-5). Arlington, VA: Američka psihijatrijska udruga, str. 652–655, str. 655–659.
- Vuković, T. (2012). „Nečitljivo djetinjstvo: čitanje i nečitljivo u „Povratku Filipa Latinovicza“. U: Aneta Ryznar (ur.). *Vila – kiklop – kauboj: čitanja hrvatske proze*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, str. 233–249.
- Wild, J. (1960). „Existentialism as a Philosophy“. *The Journal of Philosophy* 57/2. Odsjek za filozofiju Sveučilišta Columbia u New Yorku: Journal of Philosophy, Inc., str. 45–62. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/2022807> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Žmegač, V. (2001). *Krležini europski obzori: djelo u komparativnom obzoru*. Zagreb: Znanje.

Filip KRAJINA

AESTHETIC-ONTOLOGICAL CONNECTIONS BETWEEN THE RETURN OF PHILIP LATINOWICZ BY MIROSLAV KRLEŽA AND NAUSEA BY JEAN-PAUL SARTRE

This paper discusses the aesthetic-ontological connections between Krleža's novel *The Return of Philip Latinovicz* and Sartre's novel *Nausea*. The connections analysed are based on the sensory communication of the main characters with the world at the moment of their alienation from the world and acceptance of their contingency and resistance to imposed thought patterns in self-determination.

Key words: *existentialism, aesthetics, philosophical novel, Jean-Paul Sartre, Miroslav Krleža, Nausea, ontology, The Return of Philip Latinovicz, psychoanalysis, Sigmund Freud*